

Janusz S. Bień

Traktat Stanisława Zaborowskiego i skróty brachygraficzne

1. Wstęp

Jak wiadomo, łaciński traktat Stanisława Zaborowskiego *Ortographia seu modus recte scribendi et legendi Polonicum idioma quam utilissimus* (Ortografia, czyli sposób poprawnego pisania i czytania języka polskiego jak najużyteczniejszy) jest drugą po Parkoszu¹ propozycją pisowni polskiej. Artykuł podsumowuje wybrane informacje na temat typograficznej formy traktatu, a jego głównym celem jest omówienie stosowanych w traktacie skrótów brachygraficznych z punktu widzenia tzw. typemicznej i grafetycznej transkrypcji tekstu. Celem dodatkowym jest popularyzacja problematyki paleotypografii, dlatego podawane są również takie informacje, które w środowisku specjalistów są zapewne doskonale znane.

Pojęcie transkrypcji typemicznej wprowadzili Jacques André i Rémi Jimenes², którzy wyróżnili m.in. następujące poziomy transkrypcji:

- transkrypcja typemiczna,
- transkrypcja grafetyczna,
- transkrypcja grafemiczna.

Transkrypcja typemiczna to zapis tekstu za pomocą typemów (fr. *typème*). Pojęcie to bazuje na kilkusetletniej tradycji klasyfikowania czcionek przez

¹ Jakuba Parkosza *Traktat o ortografii polskiej*, oprac. M. Kucała, Warszawa 1985, <http://ebuw.uw.edu.pl/publication/220504>.

² J. André, R. Jimenes, *Transcription et codage des imprimés de la Renaissance*, „Revue des Sciences et Technologies de l’Information – Série Document Numérique” 2013, nr 16.3, s. 113–139, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00983575> [dostęp: 28.09.2020].

drukarzy – typem to abstrakcja zbioru znaków przydzielonych do jednej przegródki kaszty (w Polsce był w użyciu termin „króbka”). Dla różnych stopni (wielkości) i krojów pisma przeznaczone były odrębne kaszty, ale o tym samym układzie, więc stopień (wielkość) i krój nie są własnością typemu.

Z technicznego punktu widzenia typem to znak kodowy standardu Unicode. Zgodnie z moją klasyfikacją³ w standardzie wyróżniamy m.in.:

- znaki ustalone (*Graphic, Format, Control*),
- znaki prywatne (*Private-use*)⁴.

Znaki ustalone są zdefiniowane w standardzie w sposób stabilny – ich podstawowe własności nigdy nie będą zmienione. Znaki prywatne, jak sama nazwa wskazuje, mają znaczenie i własności uzgodnione przez zainteresowanych użytkowników w sposób niezależny od standardu.

Do konkretnego znaku ustalonego odwołujemy się przez jego jednoznaczny angielskojęzyczny nazwę i/lub za pomocą liczby stanowiącej tzw. punkt kodowy tego znaku. Liczbę taką zapisujemy w systemie szesnastkowym i poprzedzamy prefiksem U+, np. U+017F ‘LATIN SMALL LETTER LONG S’ (‘ſ’), U+A75B ‘LATIN SMALL LETTER R ROTUNDA’ (‘ꝛ’), U+A752 ‘LATIN CAPITAL LETTER P WITH FLOURISH’ (‘Ꝑ’). Należy zauważyć, że ang. *capital* to nie *kapitałkowy* (ang. *small caps*, np. ABC), ale *wersalikowy*, czyli z górnej kaszty (ang. *upper case*). Dla pełności obrazu warto dodać, że niektóre znaki mogą mieć kilka równoważnych reprezentacji, ale ta komplikacja nie ma znaczenia dla naszych rozważań.

Jednym z przykładów wykorzystania znaków prywatnych są ustalenia inicjatywy stworzenia fontów unikodowych dla tekstów średniowiecznych (*Medieval Unicode Font Initiative*, w skrócie MUF⁵). Od 2001 roku ukazały się cztery wersje rekomendacji w formie elektronicznych dokumentów PDF, ostatnia w 2015 roku⁶; uzupełnienia tej specyfikacji są obecnie udostępniane tylko na stronach WWW omawianej witryny.

Do konkretnego znaku z rekomendacji MUF⁵ odwołujemy się również przez jego jednoznaczny angielskojęzyczny nazwę i/lub za pomocą liczby stanowiącej jego punkt kodowy. Zapisany szesnastkowo punkt kodowy poprzedzamy prefiksem M+ (nie jest to powszechna konwencja), ale tutaj

³ J.S. Bień, *Standard Unicode i dawny język polski*, „Acta Poligraphica” 2019, nr 14. Uaktualniony postprint, s. 7–28, <https://zenodo.org/record/4058701> [dostęp: 8.01.2020].

⁴ W nawiasach podane są oficjalne nazwy odpowiednich klas znaków.

⁵ <https://mufi.info>.

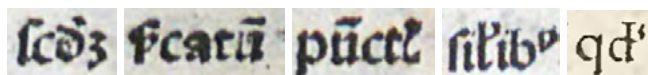
⁶ *MUF⁵ character recommendation version 4.0.*, w: *Medieval Unicode Font Initiative*, red. O.E. Haugen, 2015 <http://hdl.handle.net/1956/10699> [dostęp: 28.09.2020].

dodatkowo do nazwy dodajemy postfiks <MUFI>, np. M+E8DF ‘LATIN SMALL LIGATURE LONG S L WITH STROKE <MUFI>’ (w wersji 4, później przeniesiony na pozycję M+E8AF), M+F200 ‘LATIN SMALL LETTER A INSULAR FORM <MUFI>’ czy M+EED7 ‘LATIN SMALL LIGATURE PP WITH FLOURISH <MUFI>’ (w foncie Junicode znaki mają odpowiednio postać ‘fl’, ‘a’ i ‘pp’).

Warto podkreślić, że standard odróżnia abstrakcyjny znak od jego graficznego kształtu, czyli glifu – więcej o tym w punkcie 5.7 (pisał o tym także Odd Einar Haugen⁷).

Standard zawiera m.in. niewielką liczbę znaków, które są trudno lub w ogóle nieodróżnialne na podstawie samego wyglądu, por. np. ‘LATIN SMALL LETTER ET’, ‘LATIN SMALL LETTER EZH’ i ‘LATIN SMALL LETTER YOGH’ – w fontach Symbola i Junicode odpowiednio ‘ʒ ʒ ʒ’ i ‘ʒ ʒ ʒ’. W związku z tym można takie znaki traktować jako reprezentantów tego samego typemu, rozróżniając je dopiero na poziomie grafetycznym. Z drugiej strony na poziomie typemicznym kodujemy warianty kształtów liter, które na poziomie grafetycznym mogą być utożsamione.

Powstaje zatem pytanie, czy znaki ustalone łącznie ze znakami prywatnymi MUFI stanowią wystarczający repertuar znaków dla transkrypcji typemicznej traktatu Zaborowskiego. Niniejszy artykuł jest próbą częściowej odpowiedzi na to pytanie (pomijamy tutaj m.in. kwestię znaków zaproponowanych przez Zaborowskiego dla języka polskiego, która zasługuje na odrębny artykuł). Pytanie okazało się niełatwe także ze względu na liczne abrewiatury – ich znaczenie z reguły nie budzi wątpliwości dzięki kontekstowi lub konfrontacji z innymi wydaniem, ale zidentyfikowanie czcionek, którymi zostały one zapisane, bywa trudne. Kilka przykładów znajduje się na il. 1.

Il. 1. Jakimi znakami zapisane są powyższe skróty? Od lewej: secundum, significatum, punctis, similibus, quod

⁷ O.E. Haugen, *Dealing with glyphs and characters. Challenges in encoding medieval scripts*, „Document numérique” 2013, nr 16.3, s. 97–111, <https://www.cairn.info/revue-document-numerique-2013-3-page-97.htm> [dostęp: 29.09.2020].

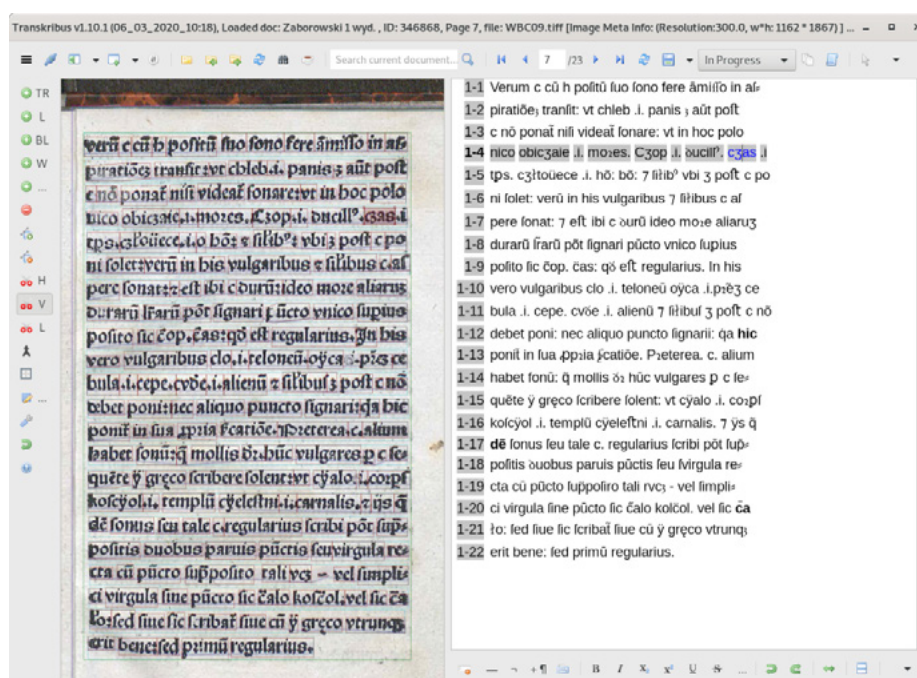
W polskojęzycznych fragmentach traktatu skróty są bardzo nieliczne, reprezentatywne przykłady znajdują się na il. 2. Dalej będziemy się zajmować wyłącznie skrótami wyrazów łacińskich.

iedine^o nasse^o Pilatē gūno

Il. 2. Przykłady skrótów polskich wyrazów: skrócone zakończenie *go*, pominięte *m*

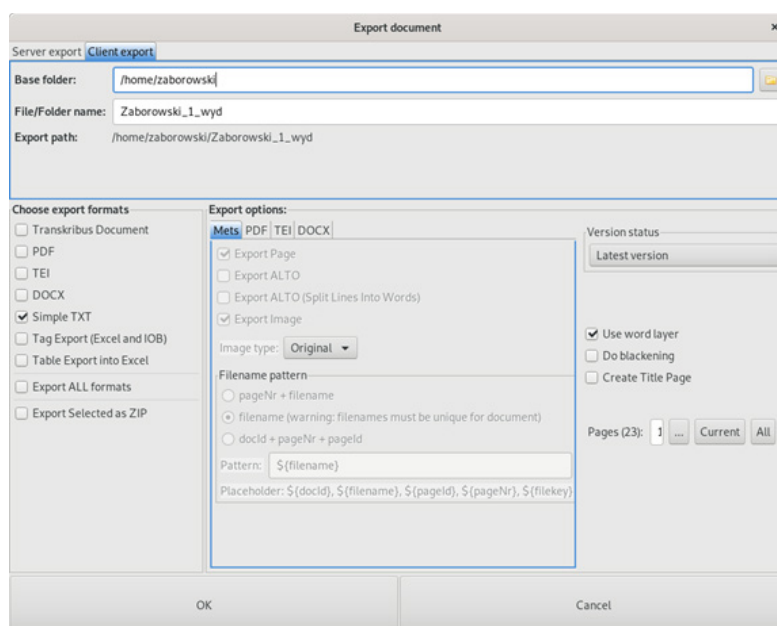
W przykładach przytaczanych w artykule stosowana jest w miarę możliwości transkrypcja typemiczna, co oznacza m.in. zachowywanie długiego *s* (‘ſ’), alternatywnej formy litery *d* (‘ð’) i *r* (‘r’), ligatur (np. ‘ct’) i znaków specjalnych (np. ‘3’, również w funkcji końcowego *m* – patrz punkt 5.3). Skrócone słowa łacińskie są ze względów technicznych cytowane antykwą, dla wyróżnienia są one ujęte w pojedyncze cudzysłowy, jak w powyższych przykładach; rozwinięcia skrótów są cytowane kursywą.

Jak było wspomniane, istnieją również pojęcia transkrypcji znormalizowanej oraz zmodernizowanej. Nie są to jednak, moim zdaniem, konkretne transkrypcje, a raczej rodziny transkrypcji różniących się tym, które aspekty tekstu, w jaki sposób, są normalizowane lub modernizowane. Przykładem

Il. 3. Interfejs systemu Transkribus

transkrypcji rozwiązującej prawie wszystkie skróty brachygraficzne jest odczytanie tekstu traktatu Zaborowskiego przez Stanisława Urbańczyka⁸. Transkrypcja typemiczna pozwala m.in. sprawdzić, co jest mniej lub bardziej subiektywnym odczytaniem, a co autorskim zapisem.

Il. 4. Opcje eksportu dokumentów z systemu Transkribus

Prowizoryczna transkrypcja typemiczna obu opisanych dalej wydań została wprowadzona przeze mnie do systemu Transkribus⁹ – por. il. 3. Następnie transkrypcje te zostały wyeksportowane w formie tekstu Unicode, por. il. 4 i wykorzystane do stworzenia – za pomocą systemu XeLaTeX¹⁰ – tekstu równoległego (z dołączonym odczytaniem Urbańczyka) z półautomatycznie utworzonym indeksem skrótów i przykładów polskich – por. il. 5 i 6. Choć transkrypcje te są z różnych względów dość odległe od satysfakcjonującej wersji ostatecznej, mogą być udostępnione zainteresowanym.

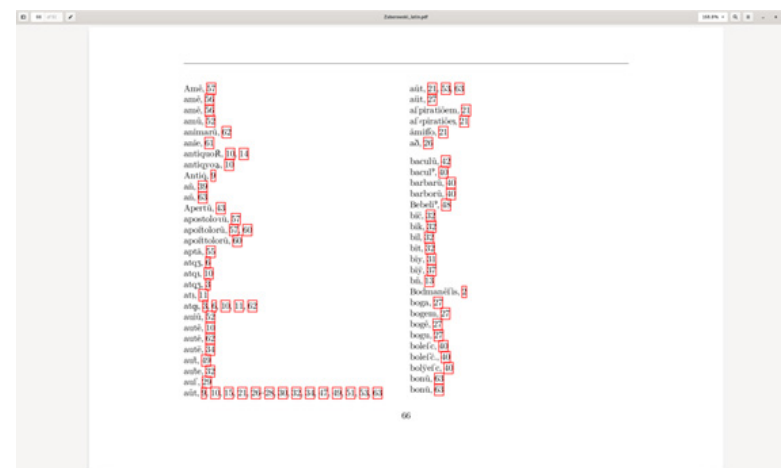
⁸ S. Urbańczyk, *Die altpolnischen Orthographien des 16. Jahrhunderts*, w: *Slavistische Forschungen*, t. 27, red. S. Urbańczyk, R. Olesch, Köln–Wien 1983, s. 89–100.

⁹ G. Muehlberger i in., *Transforming scholarship in the archives through handwritten text recognition: Transkribus as a case study*, „Journal of Documentation” 2019, nr 75.5, s. 954–976, <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JD-07-2018-0114/> [dostęp: 20.03.2020].

¹⁰ Por. np. <https://www.overleaf.com/learn/latex/XeLaTeX>.

Il. 5. Przykład tekstu równoległego

Il. 6. Fragment indeksu do tekstu równoległego (numery stron stanowią hiperlinki)

Zasadniczym wynikiem są jednak indeksy skrótów dla programu `djview4poliqarp`, por. il. 7 i 8; indeksy te są do pobrania m.in. z repozytorium Zenodo (nazwa pochodzi od Zenodota z Efezu, pierwszego kustosa biblioteki aleksandryjskiej)¹¹.

W repozytorium <https://github.com/jsbien/Zaborowski-index4djview> są również dostępne indeksy poszczególnych znaków – przytaczane w artykule dane liczbowe pochodzą właśnie z tych indeksów. W razie zauważenia pomyłek indeksy te są aktualizowane na bieżąco. Dostępny jest również in-

¹¹ <https://zenodo.org/record/5040476#.YS5QGLAzbcc> (DOI 10.5281/zenodo.5040476).

2. Wydania

Traktat był publikowany wielokrotnie z różnymi zmianami, zarówno samodzielnie, jak i jako dodatek do innego utworu autorstwa Zaborowskiego, mianowicie gramatyki łacińskiej (*Rudimenta grammatices seu octo partium orationis examen cum forma seu modo verba exponendi*). Jan Daniel Janocki¹² wymieniał tylko trzy wydania: z 1529, 1536 i 1560 roku. Feliks Bentkowski¹³ do wymienionych przez Janockiego wydań dodał wydania z 1519, 1559 i 1564 roku. Joachim Lelewel wymieniał pięć wydań, ale bez wydania z 1519 roku, wspomnianego przez Bentkowskiego:

Stanisław Zaborowski, ojczystych rzeczy znawca, człowiek nie pospolity, prawoznawca i grammatyk, pisał o ortografji Polskiej. Dziełko to po wielokroć drukowane było. 1) 1518 u Hallera wydanie najpoprawniejsze. 2) 1526 u Hjer.Victora, pełno skrótów z niektórymi omyłkami, z którymi łatwo sobie dać radę. 3) 1529 razem z grammatyką łacińską u Macieja Szarfemberga. 4) 1536, także razem z grammat. łac. u tegoż Macieja Szarfemberga, wydanie pełne błędów, brak potrzebnych liter, stąd niemożność wyrażenia przykładów, 5) 1560, u Mateusza Siebeneichera. – a dziś wartoby jeszcze raz tę ortografją przedrukować, bo wszystkie tamte wydania stały się niezmiernie rzadkimi, a dziełko to ukazuje Zaborowskiego, głęboko myślącego, trafnego obserwatora i naturę rzeczy rozpoznawać umiającego; wreszcie sama rzecz w tym dziełku zawsze nad językiem Polskim pracującemu użyteczną być może¹⁴.

Andrzej Kucharski¹⁵ wymienia wszystkie wspomniane wydania, czyli osiem, uzupełniając je o różne dodatkowe informacje. Gabriel Korbut¹⁶

¹² J.D. Janocki, *Ianociana Sive Clarorum Atque Illustrium Poloniae Auctorum Maece-natvmqve Memoriae Miscellae*, vol. 1, Varsaviae et Lipsiae 1776, s. 306–307, <https://dbc.wroc.pl/publication/30450>.

¹³ F. Bentkowski, *Historja literatury polskiej: wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszo-nych*, t. 1, Wilno–Warszawa 1814, s. 202–203, <http://pbc.biaman.pl/publication/22818>.

¹⁴ J. Lelewel, *Joachima Lelewela Bibliograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtke: Historja drukarń kra-kowskich – tudzież historja Biblioteki Uniw. Jagiell. w Krakowie a przydany Katalog inkunabulow polskich*, t. 1, Wilno 1823, s. 85, <https://delibra.bg.polsl.pl/dlibra/show-content/publication/edition/24443>.

¹⁵ A. Kucharski, *Księżda Stanisława Zaborowskiego Ortografja polska z przydaniem uwag tlómacza, tudzież Ortografii Seklucyana i spisu bibliograficznego grammatyk i Słowników polskich*, Warszawa 1825, <https://polona.pl/item/11555802>.

¹⁶ G. Korbut, *Literatura polska od początków do wojny światowej: książka podręcz-na informacyjna dla studiujących naukowo dzieje rozwoju piśmiennictwa polskiego*, t. 1, *Od wieku X do końca XVII*, wyd. 2, powiększone, Warszawa 1929, s. 157, <https://polona.pl/item/89770113> [dostęp: 28.04.2021].

oprócz wymienionych wylicza również niedatowane pierwsze wydanie, o którym Kazimierz Piekarski pisał:

Nie wiemy natomiast, gdzie [w wykazie chronologicznym – JSB] umieścić *Ortografę* Zaborowskiego (58). Znajdujemy w niej odcisniętą małą winiętę 20 sporządzoną dla polskiego *Hortulusa*, z jednym uszkodzeniem w postaci wyrwy w lewej bocznej ramce; w drugim odbiciu, znanem nam z *Algorytmu* Jana z Łańcuta (69) z 1515 r., widzimy ponadto spękanie linii poziomej, dzielącej górną część winiety od dolnej. Inną wskazówkę stanowi obłamanie w *Ortografii* lewego górnego rogu ramki listwy 109, która występuje cała w warjancie ostatniej karty Głogowczyka *Introductorium* z 1514 r. (48). To wszystko co się da powiedzieć¹⁷.

Winiętami i listwami nie będziemy się tutaj zajmować, czytelnik znajdzie ich opisy w cytowanej pracy (s. 57 i 61). Warto natomiast wspomnieć, że numery w nawiasach to numery w mającym postać dwustronnych tabel *Poczcie chronologicznym druków Unglera* (na stronach 66–73). Nr 58 to właśnie *Ortografia*, nr 69 to *Algorithmus linealis*¹⁸, nr 48 to datowane na 1515 rok *Introductorium Astronomiae [sic] in Ephemerides*¹⁹. Polski *Hortulus* to *Raj duszny*²⁰, uważany do niedawna za najstarszą książkę polskojęzyczną. Ostatecznie Piekarski datował to wydanie na lata 1514–1515. Datacja ta została podtrzymana przez Henryka Bułhaka²¹.

Karol i Stanisław Estreicherowie²² wszystkie te wydania omawiają dość dokładnie, w szczególności – podobnie jak Bentkowski i Kucharski – wskazują też ówczesną lokalizację egzemplarzy niektórych wydań (podają ją też katalogi poszczególnych bibliotek, np. BUW²³). Piszą, że niektóre wydania znane są tylko z pojedynczych egzemplarzy, a inne w ogóle się nie zachowały.

¹⁷ K. Piekarski, *Pierwsza drukarnia Florjana Unglera 1510–1516: chronologia druków i zasobu typograficznego*, Kraków 1926, s. 38, <http://www.kpbc.ukw.edu.pl/publication/17339> [dostęp: 8.01.2020]. <http://www.kpbc.ukw.edu.pl/publication/17339> [dostęp: 8.01.2020].

¹⁸ <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=3214>.

¹⁹ <http://dlibra.biblioteka.tarnow.pl/publication/153>.

²⁰ Por. np. <https://www.wbc.poznan.pl/publication/418100>.

²¹ H. Bułhak, *Pierwsza drukarnia Floriana Unglera: tablice 61–120*, t. 3, Polonia Typographica Saeculi Sedecimi: zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia, Wrocław 1959.

²² K. Estreicher, *Bibliografia polska Karola i Stanisława Estreicherów*, t. 24, Kraków 1951, s. 41–57, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/313324/>.

²³ T. Wierzbowski, *Bibliographia Polonica XV ac XVII ss. quae in bibliotheca Universitatis Caesareae Varsoviensis asservantur*, Varsoviae 1889, <https://polona.pl/item/96996417>.

wały (s. 45–46). Aktualną lokalizację egzemplarzy powinien przedstawiać kartkowy *Centralny Katalog Poloników XVI w.*, dostępny w formie skanów w Bibliotece Cyfrowej POLONA²⁴, wydaje się jednak, że jest on niekompletny (dalej uzasadniam to przypuszczenie).

Z powodu rzadkości niektóre wydania były reprodukowane w części lub całości, były też tłumaczone na język polski – informacje na ten temat podaje m.in. Wanda Decyk-Zięba²⁵.

3. Egzemplarze zdigitalizowane

W Małopolskiej Bibliotece Cyfrowej znajdują się skany egzemplarza (nienotowanego we wspomnianym wyżej Centralnym Katalogu Poloników) z Muzeum Emeryka Hutten-Czapskiego – oddziału Muzeum Narodowego w Krakowie – o sygnaturze MNK VIII-XVI.1177²⁶. Egzemplarz był drukowany w oficynie Floriana Unglera. Piekarski, analizując zasób typograficzny tej drukarni, korzystał z egzemplarza o sygnaturze M.N. 1177²⁷, gdzie M.N. oznacza Bibliotekę Muzeum Narodowego w Krakowie (s. 65) – najwyraźniej jest to ten sam egzemplarz pierwszego niedatowanego wydania. Ponieważ jest on niedatowany, dalej będziemy go nazywać egzemplarzem A.

Biblioteka cyfrowa POLONA zawiera skany egzemplarza ze swoich zbiorów (sygnatura SD XVI.Qu.134) anonimowego wydania z 1518 roku opublikowanego przez Jana Hallera²⁸ – będziemy go dalej nazywać egzemplarzem B. Dodatkowo dostępny jest również skan mikrofilmu tego egzemplarza²⁹ oraz skan klocka zawierającego m.in. reprodukcję tego wydania wykonaną w 1882 roku przez Władysława Bartynowskiego³⁰.

Oba te wydania są omówione w zeszytach serii *Polonia Typographica*. Pisma drukarskie są tam często oznaczane symbolami, które nie są objaśnione – z jednym wyjątkiem, o czym więcej niżej. Na szczęście Piekarski, który również stosuje takie symbole, pisze w swojej książce: „Przy opisach pism przyjęto najogólniejsze zasady systematyki Haeblera «Typenrepertorium

²⁴ <https://polona.pl/item/62288737>.

²⁵ W. Decyk-Zięba, „*Ortografia*” *Stanisława Zaborowskiego*, „Poradnik Językowy” 2014, nr 4, s. 98–103, <https://gramatyki.uw.edu.pl/book/2> [dostęp: 10.05.2019].

²⁶ Zob. <http://mbc.malopolska.pl/publication/89609>.

²⁷ K. Piekarski, *op.cit.*, s. 72–73.

²⁸ <https://polona.pl/item/5158973>.

²⁹ <https://polona.pl/item/74049532>.

³⁰ <https://polona.pl/item/73794330>.

der Wiegendrucke»³¹. Wspomniany wyjątek to XI (przedostatni) tom serii, gdzie przy oznaczeniach «Q–u (C)» i «Qu–(G)» znajduje się odsyłacz do stron X–XI trzeciego tomu *Typenrepertorium der Wiegendrucke*³².

Dzieło Konrada Haeblera *Typenrepertorium der Wiegendrucke* (Repertorium czcionek inkunabułów) ukazywało się w latach 1905–1924 w serii *Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten* w kilku częściach:

1. Abteilung I: *Deutschland und seine Nachbarlaender* (1905),
2. Abteilung II: *Italien, die Niederlande, Frankreich, Spanien und Portugal* (1908),
3. Abteilung III:
 - a) Tabellen I: *Antiqua-Typen* (1909),
 - b) Tabellen II: *Gotische Typen* (1910),
4. Ergänzungsband I (suplement, 1922),
5. Ergänzungsband II (suplement, 1924).

Całość została przedrukowana w 1968 roku, ale – co ważniejsze – w 2020 roku Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa zdygitalizowała to dzieło w całości³³. Wcześniej niektóre tomy zostały zdygitalizowane m.in. przez Google Books i Hathi Trust Digital Library, niestety ze względu na wątpliwości – moim zdaniem nieuzasadnione – co do prawnego statusu dzieła część z nich można tylko przeszukiwać. Najważniejszy dla nas tom pierwszy³⁴ zawiera klasyfikację pism gotyckich ze względu na kształt litery *M* – patrz il. 9. Równie ważny tom trzeci³⁵ mieści klasyfikację pism antykwowych na podstawie kształtu sekwencji *Qu* – por. il. 13. Od 2020 roku tom ten jest dostępny w Internecie także w Google Books. Fizycznie dzieło to jest w Polsce dostępne tylko w Bibliotece Narodowej i bibliotece Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (stan na 21 października 2020).

³¹ K. Piekarski, *op.cit.*, s. 45.

³² A. Kawecka-Gryczowa, *Maciej i Paweł Wirzbietowie: Kraków 1555/7–1609*, t. 11, *Polonia Typographica Saeculi Sedecimi: zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia*, Wrocław 1981, s. 32.

³³ <https://kpbc.umk.pl/publication/222829>.

³⁴ K. Haebler, *Typenrepertorium der Wiegendrucke. Deutschland und seine Nachbarlaender*, t. 1, Halle an der Saale 1905.

³⁵ K. Haebler, *Typenrepertorium der Wiegendrucke. Tabellen: Antiqua Typen*, t. 3, Leipzig 1909.

3.1. Opis typograficzny egzemplarza A

Poniższy opis jest oparty przede wszystkim na cytowanej już książce *Pierwsza drukarnia Florjana Unglera 1510–1516: chronologia druków i zasobu typograficznego*³⁶ oraz trzecim zeszycie serii *Polonia Typographica* pt. *Pierwsza drukarnia Floriana Unglera*³⁷.

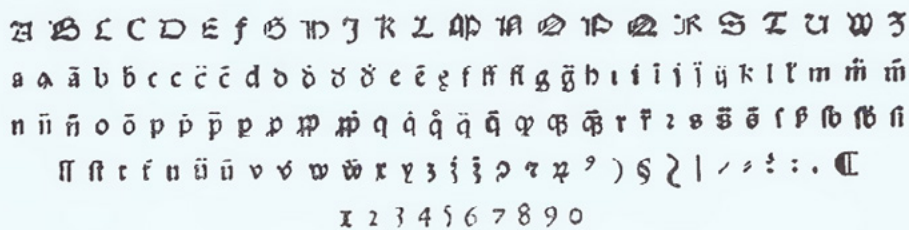

Il. 9. Wzorce Haeblera M¹⁶, M¹⁸, M⁴⁸, M⁶⁰, M⁹¹

Piekarski i jego kontynuatorzy nadają pismom numery i niekiedy umowne nazwy. Podawany jest również stopień pisma, za Haeblerem, w formie wysokości 20 wierszy druku; informację tę tutaj pomijamy.

Według Piekarskiego w traktacie są użyte cztery wymienione niżej pisma; taką samą informację podaje Bułhak³⁸.

– Pismo nr 3 *Hortulusa* (od wspomnianego wcześniej polskiego *Hortulusa*³⁹). Krój M⁹¹ – patrz il. 9. W *Polonia Typographica*⁴⁰ pismo nr 3 ilustruje tabela 114, która oprócz przykładowego tekstu zawiera również zestaw znaków (razem z innymi cytowanymi tutaj zestawami przygotowany do reprodukcji przez Marię Błońską – informację tę podaje Bułhak⁴¹) – patrz il. 10, i dodatkowo wiersze 1–20 i 25–30 strony C1b (arkusz C karta 1 strona *verso*) z traktatu Zaborowskiego stanowiącej fragment tabeli 117.

Il. 10. Zestaw znaków pisma nr 3

³⁶ K. Piekarski, *op.cit.*

³⁷ H. Bułhak, *op.cit.*

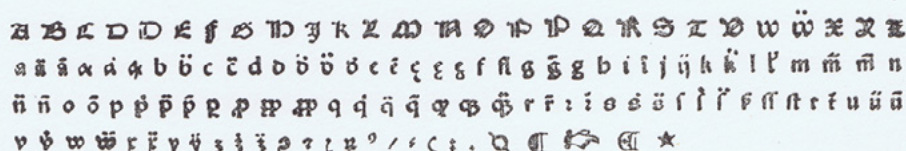
³⁸ *Ibidem.*

³⁹ K. Piekarski, *op.cit.*, s. 45.

⁴⁰ H. Bułhak, *op.cit.*

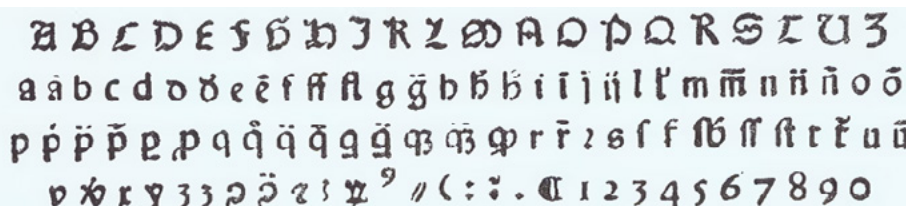
⁴¹ *Ibidem*, s. 11.

– Pismo nr 6 *Marsiliusa* (od nazwiska autora jednej z publikacji⁴²). Krój M⁴⁸ – patrz il. 9. W traktacie występuje ono w tzw. stanie pierwszym, oznaczanym przez Piekarskiego 6^a. W *Polonia Typographica*⁴³ pismo nr 6 ilustruje tabela 117, która zawiera zestaw znaków – patrz il. 11, oraz przykładowy tekst.

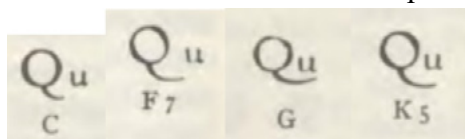
Il. 11. Zestaw znaków pisma nr 6

– Pismo nr 7 *Korwina* (od nazwiska autora jednej z publikacji⁴⁴). Jest to pismo kroju M¹⁸ „raz przekreślone” (znaczenie tego określenia jest dla mnie niejasne). Krój M¹⁸ to wariant kroju M¹⁶ – patrz il. 9. W *Polonia Typographica*⁴⁵ pismo nr 7 ilustruje tabela 118, która zawiera zestaw znaków – patrz il. 12, oraz przykładowy tekst.

Il. 12. Zestaw znaków pisma nr 7

– Pismo nr 10 *Laskiego* (od nazwiska autora jednej z publikacji⁴⁶). Krój Q|u (w oryginale Qu/ – chyba błąd drukarski), pośredni między G i K⁵ – patrz il. 13. W *Polonia Typographica*⁴⁷ pismo nr 10 ilustruje tabela 119, która zawiera zestaw znaków – patrz il. 14, oraz przykładowy tekst.

Il. 13. Wzorce Haeblera Q|u: C, F7, G, K5

⁴² K. Piekarski, *op.cit.*, s. 46.

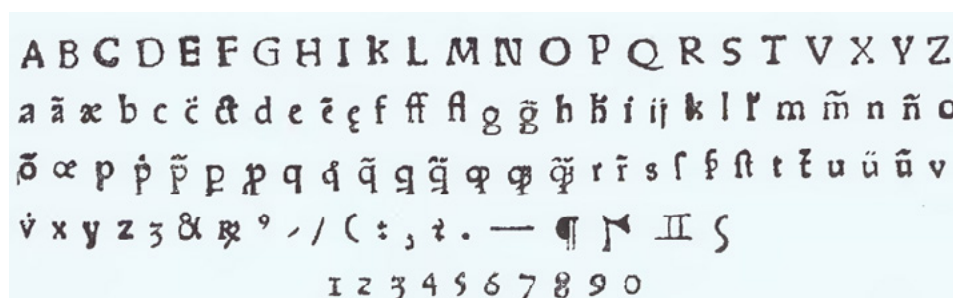
⁴³ H. Bułhak, *op.cit.*

⁴⁴ K. Piekarski, *op.cit.*, s. 46.

⁴⁵ H. Bułhak, *op.cit.*

⁴⁶ K. Piekarski, *op.cit.*, s. 48.

⁴⁷ H. Bułhak, *op.cit.*

Il. 14. Zestaw znaków pisma nr 10

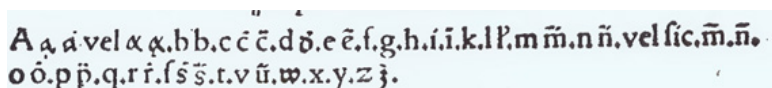
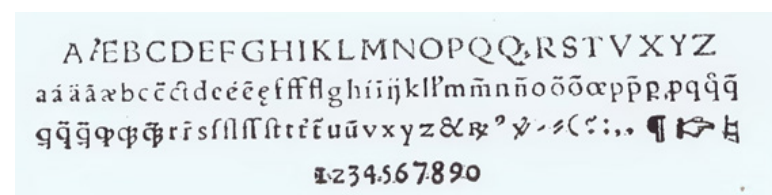
3.2. Opis typograficzny egzemplarza B

Opis typograficzny tego wydania znajduje się w czwartym zeszycie serii *Polonia Typographica* poświęconym drukarni Hallera⁴⁸; zeszyt ten uzupełnia zeszyt drugi, też poświęcony drukarni Hallera, ale zawierający praktycznie tylko tablice⁴⁹. Pisma drukarskie są ponadto numerowane w sposób niezależny od wcześniejszych zeszytów. Jak było wspomniane, zestawy znaków przygotowała Błońska.

Traktat Zaborowskiego, odnotowany na s. 58, zawiera następujące pisma:

– Pismo nr 11 tekstowe antykwowe. Krój Q|u C – por. il. 13. Tabela 174 pokazuje jego wykorzystanie na przykładzie polskojęzycznego fragmentu traktatu i wybranej strony wspomianej wcześniej gramatyki łacińskiej tego samego autora, zawiera również repertuar znaków – patrz il. 15.

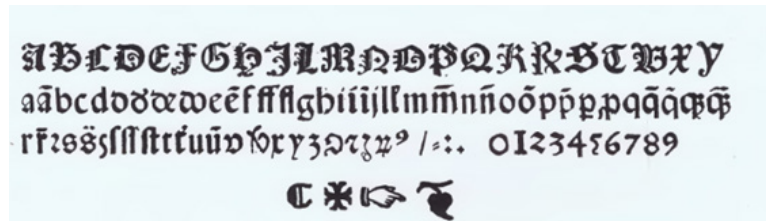
– Pismo nr 12 mszalne. Krój M⁶⁰ – por. il. 9. Tabela 175 zawiera przykłady z innych druków Hallera i repertuar znaków – patrz il. 16.

Il. 15. Zestaw znaków pisma nr 11

⁴⁸ H. Kapeliś, *Jan Haller: tablice 121–175*, t. 4, *Polonia Typographica Saeculi Sedecimi*: zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia, Wrocław 1962.

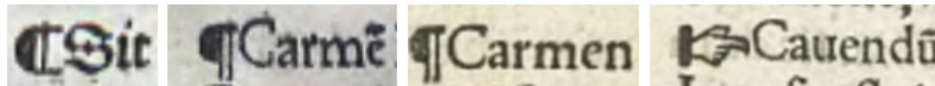
⁴⁹ <https://polona.pl/item/54430364>.

Il. 16. Zestaw znaków pisma nr 12

3.3. Rubryki

Dla pełnego obrazu odnotujemy tutaj, że opis typograficzny wydań uwzględnia również występowanie w tekstach tzw. rubryk. Termin ten używany jest w specyficznym znaczeniu. Etymologicznie oznacza on oczywiście tekst pisany lub drukowany czerwonym kolorem. Ponieważ w ten sposób wyróżniano m.in. znaki sygnalizujące strukturę tekstu, termin ten jest stosowany do tych znaków bez względu na ich kolor. Piekarski rubryki oznacza literami greckimi, podobnie Kapełuś, która jednak stosuje inne litery – patrz. il. 17. W obu egzemplarzach występuje znak akapitu dostępny w Unikodzie jako U+00B6 'PILCROW SIGN'. W egzemplarzu B występuje też rubryka znana m.in. jako *manicule* i mająca swoją reprezentację w Unikodzie (U+261B 'BLACK RIGHT POINTING INDEX'). W egzemplarzu A występuje również rubryka (np. na stronie A₂), którą należy chyba uznać za graficzny wariant znaku U+2E3F 'CAPITULUM' (w foncie Symbola '☩').

Il. 17. Rubryki (w kontekście). Od lewej: Piekarski β (capitulum?), δ (pilcrow); Kapełuś ζ (pilcrow), ι (manicule)

4. Klasyfikacja skrótów (na potrzeby artykułu)

Wśród rozpatrywanych skrótów wyróżniamy brewigrafy⁵⁰, które omawiamy w pierwszej kolejności. W obu egzemplarzach jest ich łącznie około 700.

⁵⁰ A. Honkapohja, *Manuscript abbreviations in Latin and English: History, typologies and how to tackle them in encoding*, „Studies in Variation, Contacts and Change in English. Principles and Practices for the Digital Editing and Annotation of Diachronic Data” 2013, t. 14, <https://www.researchgate.net/publication/280708475> [dostęp: 28.04.2021].

Druga grupa to skróty zawierające jakiś dodatkowy znak nad jedną z liter. W obu egzemplarzach jest ich łącznie ponad tysiąc. Jak zobaczymy na przykładach, nie zawsze ten dodatkowy znak daje się jednoznacznie zidentyfikować. Ze względu na dużą subiektywność identyfikacji diakrytów prezentowaną tutaj analizę należy traktować jako wstępną. W przyszłości warto poświęcić temu bardziej obiektywne studium. Być może uda się wówczas ustalić, czy litery z diakrytem stanowiły samodzielną czcionkę (tak sugerują zestawy znaków z *Polonia Typographica*), czy też akcenty były na osobnych czcionkach akcentowych (technika taka była używana jeszcze w XX wieku⁵¹).

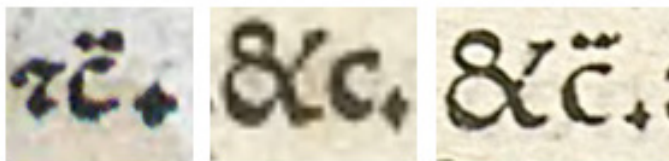
Ze względu na wspomniane trudności z identyfikacją diakrytów będziemy posługiwać się tutaj ogólnym terminem „znacznik”. W grę wchodzi m.in. następujące znaki „dostawne” (ang. *combining*, wszystkie w standardzie od wersji 1.1.0 z 1993 roku, przejęte z wcześniejszych kodów):

- makron: U+0304 ‘COMBINING MACRON’ (‘̄’),
- tylda: U+0303 ‘COMBINING TILDE’ (‘̃’),
- diareza: U+0308 ‘COMBINING DIAERESIS’ (‘¨’),
- kropka: U+0307 ‘COMBINING DOT ABOVE’ (‘̆’).

Oczywiście kropkowane kółka nie są elementem kształtu znaku, wskazują tylko jego pozycję w stosunku do znaku bazowego – por. także punkty 5.3 i 6.1. Sporadycznie jako diakryty występują ponadto litery łacińskie, por. punkt 6.10.

Nie zawsze jest jasne, czy znajdująca się w sąsiedztwie skrótu kropka jest jego elementem, elementem interpunkcji czy jednocześnie jednym i drugim (tzw. haplologia kropki⁵²). W traktacie kropka ewidentnie należy tylko do skrótu *id est*, który omawiamy w punkcie 7.

5. Brewigrafy

Il. 18. et cetera: nota tyrońska (egz. A) i ampersand (egz. B)

⁵¹ *Technika drukowania wypukłego – Zecerstwo – Nazwy i określenia*. BN-71/7401-04, wyd. 2, 1979, <http://bc.pollub.pl/publication/10009>.

⁵² A. Przepiórkowski, *Korpus IPI PAN. Wersja wstępna*, Warsaw 2004, s. 36, <http://rbc.ipipan.waw.pl/publication/86>.

5.1. Ampersand (ponad 100 wystąpień)

Ampersand to ligatura *et*, która przetrwała do naszych czasów w pisowni anglosaskiej i znalazła się w repertuarze znaków kodowanych na kartach perforowanych, a następnie komputerów, obecnie często stosowana w różnych znaczeniach w wielu językach programowania. W standardzie Unicode znak ten występuje od początku jego istnienia – czyli od wersji 1.1.0 z 1993 roku – przejęty z wcześniejszych standardów kodowania tekstów. Jest to przede wszystkim U+0026 'AMPERSAND' ('&'), przejęty z popularnego kodu ASCII (*American Standard Code for Information Interchange*), a także U+FE60 'SMALL AMPERSAND' i U+FF06 'FULLWIDTH AMPERSAND' (ten ostatni pochodzi niewątpliwie z jakiegoś kodu stosowanego w krajach używających sinogramów, bo *fullwidth* oznacza tutaj pełną szerokość sinogramu). Później – w 2002 i 2014 roku – udostępniono także dodatkowe odmiany tego znaku⁵³.

W egzemplarzu B traktatu słowo *et* występuje wyłącznie w formie ampersandu (109 razy), adekwatnie reprezentowanego w Unikodzie przez wspomniany wyżej znak U+0026 'AMPERSAND'.

W egzemplarzu B ampersand występuje 9 razy jako składnik skrótu *etc.* (będącego z kolei skrótem *et cetera*) (7 razy w wariantach '&c' i 2 razy w wariantach '&c') – por. il. 18.

5.2. Nota tyrońska *et* (ponad 100 wystąpień)

Noty tyrońskie to skróty wprowadzone przez Tyrona, sekretarza Cyce-rona, i używane również w średniowieczu⁵⁴.

Znak U+204A 'TIRONIAN SIGN ET' (w foncie Symbola ma postać '7') pojawił się w wersji 3.0 standardu w 1999 roku, przejęty z międzynarodowej normy ISO 5426⁵⁵, powstałej zapewne z inicjatywy amerykańskiej Biblioteki Kongresu – można tak wnioskować z faktu, że obowiązujące w Bibliotece Kongresu zasady katalogowania druków rzadkich nakazywały

⁵³ Zob. np. Wikipedia contributors, *Ampersand*, *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Ampersand&oldid=944317183> [dostęp: 16.03.2020]; tam również udokumentowane wyjaśnienie pochodzenia słowa *ampersand*.

⁵⁴ W.A. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 2007, s. 409; zob. także Wikipedia contributors, *Tironian notes*, *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Tironian_notes&oldid=949721176 [dostęp: 16.03.2020].

⁵⁵ Wikipedia contributors, *ISO 5426*, *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=ISO_5426&oldid=817446167 [dostęp: 28.01.2018].

zachowywanie tego znaku w opisach bibliograficznych⁵⁶. Początkowo miał on jednak status znaku interpunkcyjnego, status litery otrzymał później⁵⁷.

W egzemplarzu A traktatu słowo *et* występuje wyłącznie w formie noty tyrońskiej (106 razy), adekwatnie reprezentowanej w Unikodzie przez wspomniany wyżej znak U+204A 'TIRONIAN SIGN ET'.

W egzemplarzu A znak ten występuje trzy razy jako składnik skrótu *etc.*, wyłącznie w formie 'ṛc̄' – por. il. 18.

5.3. Łaciński znak *et* (ponad 100 wystąpień)

Znak U+A76B 'LATIN SMALL LETTER ET' (razem z U+A76A 'LATIN CAPITAL LETTER ET') wprowadzono do standardu w wersji 5.1.0 z 2008 roku (w foncie Symbola odpowiednio '3' i '3'). W uzasadnieniu stwierdzono, że znak ten miał w łacinie sześć funkcji (zachowując kolejność oryginału)⁵⁸:

- *-et* jak 'vi3' (*videlicet*) i 'hab3' (*habet*),
- *-m* jak w 'abluñe3' (*ablutionem*),
- *-ue* jak 'usq3' (*usque*),
- *-que* jak 'qui93' (*quicumque*),
- *-us* jak 'aquib3' (*aliquibus*),
- *-est* jak 'pot3' (*potest*).

Na il. 21 widzimy dwie pierwsze funkcje tego znaku w sąsiadujących ze sobą słowach traktatu. Wykorzystanie znaku jako samodzielnego końcowego *m* jest omówione w słowniku skrótów Adriana Capelli⁵⁹ (zwrócili na to moją uwagę użytkownicy forum *Latin Language Stack Exchange*⁶⁰, konkretnie Sebastian Koppehel i „Draconis”). Według Alberta Deroleza⁶¹

⁵⁶ NCITS/L2 i the Unicode Consortium, *Comments on proposals to add characters from ISO standards developed by ISO/TC 46/SC 4. L2/98-292. ISO/IEC JTC 1/ SC 2/ WG 2*, 1988, s. 5, <https://www.unicode.org/wg2/docs/n1840.doc>, [dostęp: 16.03.2020].

⁵⁷ M. Everson, A. West, *Proposal to add five Latin Tironian letters to the UCS. L2/17-359. N4908. ISO/IEC JTC1/SC2/WG2*, 2017, <https://www.unicode.org/wg2/docs/n4908-tironian-et.pdf>.

⁵⁸ M. Everson i in., *Proposal to add medievalist characters to the UCS*, Spraw. tech. N3027. ISO/IEC JTC1/SC2/WG2, 2006, s. 6, <https://www.unicode.org/wg2/docs/n4908-tironian-et.pdf> [dostęp: 10.05.2019].

⁵⁹ A. Cappelli, *The elements of abbreviation in medieval Latin paleography*, przeł. D. Heimann, R. Kay, Kansas 1982, s. 22, <https://kuscholarworks.ku.edu/bitstream/handle/1808/1821/47cappelli.pdf> [dostęp: 18.10.2020].

⁶⁰ <https://latin.stackexchange.com/questions/14736/strange-spelling-of-final-m>.

⁶¹ A. Derolez, *The Palaeography of Gothic Manuscript Books From the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Cambridge 2006, s. 91, 148, https://books.google.pl/books?id=t_KoalkzUqEC [dostęp: 19.10.2020].

użycie to rzeczywiście wywodzi się ze skrótu polegającego na pisaniu litery *m* pionowo (publikację tę wskazał mi Krzysztof Nowak). W egzemplarzu A takie użycie występuje 78 razy. W egzemplarzu B nie występuje w ogóle (tylko jako element ligatury – patrz niżej).

W znaczeniu *-et* w egzemplarzu A znak występuje 13 razy; słowa *scilicet* i *videlicet* są dodatkowo skracane: ‘fcʒ’ i ‘vcʒ’. W znaczeniu *-ue* występuje kilka razy, np. ‘atqʒ’ (*atque*). W innych znaczeniach znak nie występuje.

Jeśli znak następuje po literze *q*, to często tworzy z nią ligaturę. Jest to znak prywatny, zdefiniowany w rekomendacji MUFİ⁶² począwszy od wersji drugiej z 2006 roku jako M+E8BF ‘LATIN SMALL LETTER Q LIGATED WITH FINAL ET <MUFİ>’ (w foncie Junicode ‘q̄’, brak znaku w foncie Symbola) – nie wprowadzono odpowiednika wersalikowego.

Nie zawsze jest jasne, czy mamy do czynienia z sekwencją liter, czy z ligaturą – dla uproszczenia przyjmujemy tutaj, że są to zawsze ligatury.

W obu egzemplarzach omawiana ligatura występuje kilka razy w znaczeniu *-que*. Występuje również – także jako samodzielny wyraz – ze specyficznym diakrytem i wtedy ma znaczenie *quam* – patrz il. 19 (ciekawe, że w słowie *quamquam* każde *quam* jest zapisane inaczej – por. punkt 5.9).

Il. 19. Od lewej: *quam*, *tantquam*, *nunquam* (egz. A), *quicquam*, *quamquam* (egz. B)

O ile diakryt w egzemplarzu A jest chyba niewyraźnie odbitą i czasami złączoną przez nadmiar farby diarezą, to w egzemplarzu B diakryt ma wyraźny kształt, z którym nigdzie indziej się nie spotkałem. Można rozważyć arbitralne przypisanie mu reprezentacji w postaci znaku U+1DD3 ‘COMBINING LATIN SMALL LETTER FLATTENED OPEN A ABOVE’ – w foncie Symbola i Junicode odpowiednio ‘ȫ’ ‘ȫ’ (to dobry moment na dygresję techniczną – nazwy znaków w Unicodzie mają charakter czysto umowny i czasami z kształtem znaku mają bardzo luźny związek). Znak ten wprowadzono do standardu w wersji 5.1.0 z 2008 roku⁶³.

⁶² O.E. Haugen, *MUFİ character recommendation version 4.0*, s. 79.

⁶³ M. Everson i in., *Proposal to add medievalist characters to the UCS*, s. 8.

5.4. Znak *p* z kreską (ponad 80 wystąpień)

Znak U+A751 ‘LATIN LETTER P WITH STROKE THROUGH DESCENDER’ (razem z U+A750 ‘LATIN CAPITAL LETTER P WITH STROKE THROUGH DESCENDER’) wprowadzono do standardu w wersji 5.1.0 z 2008 roku – w foncie Symbola znaki te mają odpowiednio postać ‘p’ i ‘P’. W uzasadnieniu⁶⁴ stwierdzono, że znak ten miał w łacinie trzy funkcje (zachowując kolejność oryginału): *per*, *par* i *por*. Aleksander Gieysztor⁶⁵ odnotowuje wykorzystanie tego skrótu jako *per* lub *par*, podobnie Maria Juda⁶⁶, Władysław Semkowicz⁶⁷ wspomina tylko o skrócie *per*.

W egzemplarzu A słowo *per* występuje nieskrócone tylko trzy razy, w egzemplarzu B tylko dwa razy. W formie skróconej – jako ‘p’ – w egzemplarzu A występuje 18 razy, w egzemplarzu B 20 razy.

Znak w obu egzemplarzach jest używany również jako element słowa. W znaczeniu *per* występuje – w egzemplarzu B – w skrótach formy czasownika *percutio*, mianowicie ‘pcute’ (*percute* – także w egzemplarzu A), ‘pcussit’ (*percussit*), a także m.in. w skrótach ‘opa’ (*opera*), ‘pitissimus’ (*peritiffimus*) i ‘femp’ (*semper*).

W znaczeniu *par* występuje – w egzemplarzu A – w skrótach formy czasownika *partio*: ‘přit’, ‘ptitur’ (*partitur*), a także w skrótach ‘ptibus’ (*partibus*).

W znaczeniu *por* występuje tylko w skrócie ‘coꝛpe’ (*corpore*), występuje też jeden raz w znaczeniu *pu*: ‘coꝛpl’ (*corpus*).

Znak występuje również w skrótach słowa *tempus* – patrz il. 20; takie użycie nie jest zgodne z żadną ze znanych mi reguł.

Il. 20. tempus, egz. A i B

⁶⁴ *Ibidem*, s. 6.

⁶⁵ A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 2009, s. 415, 421, 430.

⁶⁶ M. Juda, *Pismo drukowane w Polsce XV–XVIII wieku*, Lublin 2001, s. 307, <http://dlibra.umcs.lublin.pl/publication/597> [dostęp: 8.01.2020].

⁶⁷ W.A. Semkowicz, *op.cit.*, s. 143.

5.5. Łaciński znak *us* (prawie 60 wystąpień)

Znak U+A770 ‘MODIFIER LETTER US’ wprowadzono do standardu w wersji 5.1.0 z 2008 roku⁶⁸ (w foncie Symbola odpowiednio ‘9’). Znak uznano za modyfikator (to techniczny termin standardu Unicode) z nieznanymi mi powodów, fakt ten nie ma jednak dla nas praktycznego znaczenia i dlatego nie uwzględniłem go w polskiej nazwie znaku. Znak ten nie ma odpowiednika wersalikowego.

W uzasadnieniu stwierdzono, że znak ten w łacinie – zgodnie z nazwą – oznaczał *us*, np. ‘man⁹’ (*manus*), ‘id⁹’ (*idus*), oznaczał także końcowe *os* nie tylko w łacinie.

W traktacie występuje tylko w znaczeniu *-us* (częściej w egzemplarzu B niż A), w tym wielokrotnie w skrócie ‘diçtiöib⁹’ (*dictionibus*) – por. punkt 6.8. Jego rozmazane odbicie widać na il. 1 w skrócie ‘fifib⁹’ (*similibus*), wyraźne odbicie jest widoczne na il. 31.

Ciekawe użycie znaku widzimy na il. 2. Zastępuje on tam literę *o* we frakcji górnej, którą drukarnia widocznie nie dysponowała.

5.6. Znak *e caudatum* (50 wystąpień)

Znak ten od IX wieku był stosowany w łacinie zamiast *ae*⁶⁹. W tej samej lub podobnej funkcji był też używany w innych językach⁷⁰.

Z praktycznego punktu widzenia znak może być utożsamiany z literą *e z ogonkiem* funkcjonującą obecnie jako litera m.in. alfabetu polskiego i do Unikodu przejętą z wcześniej używanych kodów. Jej podstawowa reprezentacja to U+0119 ‘LATIN SMALL LETTER E WITH OGONEK’ i U+0280 ‘LATIN CAPITAL LETTER E WITH OGONEK’. Z czysto typograficznego punktu widzenia znaki te mogą jednak zasługiwać na rozróżnienie⁷¹; w foncie Junicode rozwiązano ten problem, umożliwiając użytkownikowi wybór kształtu za pomocą tzw. funkcji zecerskiej (ang. *OpenType font fe-*

⁶⁸ M. Everson i in., *Proposal to add medievalist characters to the UCS*, s. 6.

⁶⁹ K.K. Jażdżewski, *Litera ‘e’ caudata w dokumentach: przyczynek do dziejów ortografii i paleografii*, „*Studia Źródłoznawcze. Commentationes*” 1978, nr 23, s. 39–52, <https://rcin.org.pl/publication/39975>.

⁷⁰ Por. np. Wikipedia contributors, *E caudata*, *Wikipedia, The Free Encyclopedia* 2020, https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=E_caudata&oldid=949045207 [dostęp: 12.04.2020].

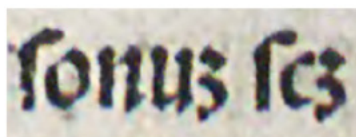
⁷¹ <http://junicode.sourceforge.net/ecadata.html>.

ature) ss15⁷² (w jego następcy, foncie JuliusX, jest to cv08⁷³ – por. także punkt 5.7).

W egzemplarzu A znak ten występuje 17 razy, z czego 14 to formy przymiotnika *graecus*; inne wystąpienia to ‘cęli’, ‘tuę’ i ‘quęlibet’.

W egzemplarzu B znak występuje 33 razy, z czego 7 razy w słowach, które są dodatkowo skrócone za pomocą techniki omawianej w punkcie 6, np. w skrócie słowa *saepenumero* – por. il. 46. Formy przymiotnika *graecus* występują 17 razy, po jednym razie występują ‘cęli’ i ‘tuę’, 5 razy występuje ‘quę’. Występuje też 3 razy słowo ‘hęc’ – ciekawe, że wszystkie odpowiedniki tego słowa w egzemplarzu A są pisane przez zwykłe *e*.

Rozwinięcia skrótów podają zawsze za wspomnianym odczytaniem Urbańczyka, ale *e caudatum* stanowi wyjątek, bo z nieznanymi mi powodów Urbańczyk tego skrótu nie rozpisuje, a czasami ogonek po prostu pomija (np. w słowie *grecum*⁷⁴; rozumiem, że to też poprawna pisownia, ale dziwi niekonsekwencja).

Il. 21. Po lewej słowo *sonum*, po prawej skrót słowa *scilicet* (egz. A)

5.7. Litera *l* z wysoką poprzeczką (prawie 50 wystąpień)

Znak U+A749 ‘LATIN SMALL LETTER L WITH HIGH STROKE’ (razem z U+A748 ‘LATIN CAPITAL LETTER L WITH HIGH STROKE’) wprowadzono do standardu w wersji 5.1.0 z 2008 roku. W uzasadnieniu⁷⁵ stwierdzono, że znak ten miał w łacinie trzy funkcje (zachowując kolejność oryginału): *el*, *ul* i *vel*. Wykorzystanie znaku zilustrowano (s. 34) m.in. jego wystąpieniem w jednej z pierwszych drukowanych książek, być może drukowanej przez samego Gutenberga⁷⁶. Znak ten ma tam kształt niemal identyczny jak znak występujący w traktacie – por. il. 22 i 23.

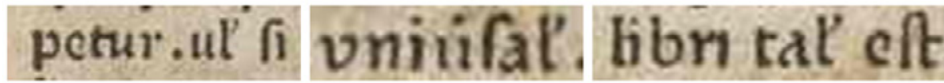
⁷² P.S. Baker, *Unicode the font for medievalists, specimens and user's guide*, 2017, s. 16–17, <https://junicode.sourceforge.io/Junicode.pdf> [dostęp: 11.02.2021].

⁷³ [Peter S. Baker], *OpenType Features in JuniusX / JuniusVF*, <https://github.com/psb1558/Junicode-New/blob/master/docs/Feature%20Reference.pdf>.

⁷⁴ S. Urbańczyk, *op.cit.*, s. 96.

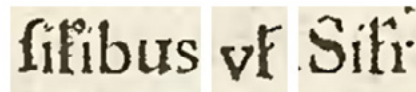
⁷⁵ M. Everson i in., *Proposal to add medievalist characters to the UCS*, s. 6.

⁷⁶ G. Balbi, *Catholicon*, Mainz 1460, <https://www.loc.gov/item/47043559/> [dostęp: 29.04.2020].

Il. 22. Giovanni Balbi, *Catholicon*, 1460 rok

Il. 23. Od lewej: vel (egz. A i B), regula (egz. A), populus (egz. B)

Czasami jednak w traktacie występują znaki podobne, ale jednak inne – por. il. 24. Na potrzeby niniejszego artykułu te różnice będziemy ignorować.

Il. 24. Warianty znaku w skrótach *similibus*, *vel*, *similiter* (egz. B)

W tym miejscu wskazana jest dygresja techniczno-historyczna. Obecnie Unicode na jeden znak przeznaczona 32 bity, początkowo planowano używać tylko 16, co wcale nie było dużo w sytuacji, kiedy zamierzano uwzględnić sinogramy. W związku z tym przyjęto zasadę unifikacji – o tym, czy dwa znaki są różne, nie decyduje ich wygląd, czyli glif, ale specyficzniej rozumiana semantyka. Od reguły tej jednorazowo dopuszczono wyjątki dla zachowania zgodności repertuaru z wcześniej używanymi kodami, ale dla nowych propozycji reguła ta jest bardzo rygorystycznie przestrzegana. Bardzo upraszczając, dwa znaki mogą być uznane za różne tylko wtedy, kiedy występują w tym samym tekście w różnych znaczeniach czy funkcjach.

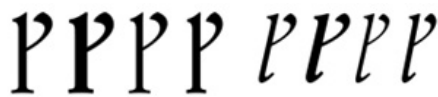
Autorzy propozycji⁷⁷ zilustrowali proponowany znak również przykładami z edycji łacińskojęzycznej *Domesday Book* wydanej przez Abrahama Farleya w 1783 roku⁷⁸ i edycji sag nordyckich (*Moorvallabok*) z 1987 roku⁷⁹, mimo że znak tam wygląda istotnie inaczej. Niestety ten właśnie wariant został przyjęty jako tzw. glif wzorcowy w standardzie i w konsekwencji uwzględniony przez autorów fontów, np. w foncie Symbola znaki

⁷⁷ M. Everson i in., *Proposal to add medievalist characters to the UCS*, s. 6.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 30.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 22.

mają postać odpowiednio ‘l’ i ‘L’ (poprzeczka jest pozioma). Sytuacja uległa zmianie na lepsze w maju 2020 roku, kiedy Peter S. Baker udostępnił w swoim foncie JuniusX możliwość wyboru kształtu za pomocą tzw. funkcji zecerskiej *cv17* – patrz il. 25⁸⁰. Funkcja ta (*cv* oznacza *character variant*) jest stosunkowo nowa i nie wszystkie programy ją obsługują – nie używam jej w tym artykule, aby nie komplikować pracy wydawnictwa. Aby umożliwić stosowanie tego znaku np. w programie *djview4poliarp*, została mu dodatkowo przydzielona współrzędna kodowa U+F000F.

Il. 25. Font JuniusX: warianty kształtu ‘LATIN SMALL LETTER L WITH HIGH STROKE’

Znak występuje w egzemplarzu A – 29 razy, w egzemplarzu B – 17 razy (niektóre odczytania są dyskusyjne), ale tylko sporadycznie w użyciach opisanych w propozycji⁸¹; czasami użyciu znaku towarzyszy niezaznaczona w żaden sposób kontrakcja, niekiedy jest ona zaznaczona jawnie.

W pełni zgodne z wspomnianą propozycją są użycia następujące (por. il. 23):

– *el*: ‘vl’ (*vel*) po 2 razy w obu egzemplarzach,

– *ul*: ‘regla’ (*regula*) w egzemplarzu A, ‘poplus’ (*populus*) w egzemplarzu B.

Za zgodne można również uznać użycia z kontrakcją w egzemplarzu A: ‘mltm’ (*multum*), ‘epla’ (*epistula*), ‘pplus’ (*populus*) – por. punkt 5.17.

Znak jest używany w szczególności w skrótach form pochodnych od wyrazu *similis*: ‘filia’ (*similia* – 3 razy w egzemplarzu A i 1 raz w egzemplarzu B), ‘filibus’ (*similibus*) – 6 razy w A łącznie z błędem drukarskim ‘filibns’ i formami dodatkowo skróconymi: ‘filib’ (patrz punkt 5.5); słowo *similiter* skracane jest na dwa sposoby: ‘filir’, ‘simifr’. Skrót ‘filimodo’ (*simili modo*) bywa dodatkowo skracany: ‘filimō’ (patrz punkt 6.8). Jednorazowo w egzemplarzu A występują skróty ‘rōnabilir’ (*rationabiliter*) i ‘totalir’ (*totaliter*).

5.8. Litera *p* z floresem (prawie 50 wystąpień)

Znak U+A753 ‘LATIN SMALL LETTER P WITH FLOURISH’ (razem z U+A752 ‘LATIN CAPITAL LETTER P WITH FLOURISH’) wpro-

⁸⁰ [Peter S. Baker], *OpenType Features in JuniusX / JuniusVF*.

⁸¹ M. Everson i in., *Proposal to add medievalist characters to the UCS*, s. 6.

wadzano do standardu w wersji 5.1.0 z 2008 roku (w foncie Symbola odpowiednio ‘p’ i ‘P’); nazwę można by również tłumaczyć jako *p* z zawijasem, ale preferuję tłumaczenie bliższe oryginałowi, choć niezgodne ze słownikowym znaczeniem słowa *flores* (‘zawiła linia naśladowująca gałązkę z liśćmi i kwiatami’); słowo *zawijas* rezerwuję dla tłumaczenia słowa *curl* – por. punkt 5.12.

W uzasadnieniu⁸² stwierdzono, że znak ten miał w łacinie dwa znaczenia: *pro* i *por*, natomiast Gieysztor⁸³ odnotowuje wykorzystanie tego skrótu tylko jako *pro*, podobnie Semkowicz⁸⁴.

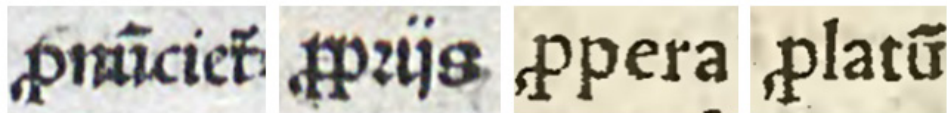
Jako samodzielne słowo *pro* znak występuje 34 razy. Jako prefiks *pro* 8 razy, w szczególności w skrótach form wyrazu *proprius*: ‘pprijs’ (*propriis*), ‘pprium’ (*proprium*), ‘pprio’ (*proprio*); czasami formy te są dodatkowo skracane: ‘pziũ’.

W egzemplarzu A sekwencja ‘pp’ 16 razy występuje jako ligatura. Jest to znak prywatny, zdefiniowany w rekomendacji MUF⁸⁵ począwszy od wersji drugiej z 2006 roku roku jako M+EED7 ‘LATIN SMALL LIGATURE PP WITH FLOURISH <MUF>’ (w foncie Junicode ‘pp’, w foncie Symbola brak) – nie wprowadzono odpowiednika wersalikowego.

W traktacie w obu egzemplarzach znak występuje również w znaczeniu *per*: jako samodzielne słowo i w skrócie ‘platũ’ (*perlatum*, por. punkt 6.13).

Ligatura występuje w skrótach form wyrazu *proprius*, przy czym *prioprium* jest zawsze skracane dodatkowo: ‘pziũ’.

Kilka przykładów można obejrzeć na il. 26.

Il. 26. pronuncietur, propriis (egz. A), propera, perlatum (egz. B)

⁸² *Ibidem*, s. 5.

⁸³ A. Gieysztor, *op.cit.*, s. 143.

⁸⁴ W.A. Semkowicz, *op.cit.*, s. 415, 421, 430.

⁸⁵ O.E. Haugen, *MUF character recommendation version 4.0*, s. 79.

5.9. Znak *q* z kreską (prawie 40 wystąpień)

Znak U+A757 ‘LATIN SMALL LETTER Q WITH STROKE THROUGH DESCENDER’ (razem z U+A756 ‘LATIN CAPITAL LETTER Q WITH STROKE THROUGH DESCENDER’) wprowadzono do standardu w wersji 5.1.0 z 2008 roku (w foncie Symbola odpowiednio ‘q’ i ‘Q’). W uzasadnieniu⁸⁶ stwierdzono, że znak ten miał w łacinie cztery funkcje (zachowując kolejność oryginału):

- *quam*,
- *que*,
- *quan-* jak ‘qdo’ (*quando*) i ‘qtum’ (*quantum*),
- *qui-* jak ‘ql̄’ (*quilibet*) i ‘q̄dem’ (*quidem*).

Jako samodzielne słowo *qui* znak ten występuje jeden raz w egzemplarzu A i kilka razy w egzemplarzu B. We wszystkich pozostałych wystąpieniach – wszystkie znajdują się w egzemplarzu B – znak oznacza *qui*, np. ‘qa’ (*quia*), ‘relinqt’ (*relinquit*); por. il. 27.

Il. 27. quia, reliquit (egz. B)

Jednorazowo znak występuje z diakrytem opisanym w punkcie 5.3 i przedstawionym na il. 19 i oznacza wtedy *quam*.

5.10. Znak *dlugie s* z *floresem* (prawie 30 wystąpień)

Jest to znak prywatny, zdefiniowany w rekomendacji MUF⁸⁷ począwszy od wersji z 2006 roku jako M+E8B7 ‘LATIN SMALL LETTER LONG S WITH FLOURISH <MUF>’ (w foncie Junicode ‘ſ̄’, brak znaku w foncie Symbola) – nie wprowadzono odpowiednika wersalikowego. Uzasadnienie polskiego tłumaczenia nazwy jest podane w punkcie 5.8.

Rekomendacje MUF⁸⁷ przeważnie nie podają uzasadnienia dla wprowadzanych znaków, ale jest kilka wyjątków. W tym wypadku potrzeba wprowadzenia znaku jest uzasadniona jego występowaniem w średniowiecznych tekstach nordyckich jako skrótów dla *ser* i *son*. Istnieją jednak potwierdzenia, że skrót taki był używany również w łacinie i angielskim – np. można

⁸⁶ M. Everson i in., *Proposal to add medievalist characters to the UCS*, s. 6.

⁸⁷ O.E. Haugen, *MUF character recommendation version 4.0*, s. 90.

sądzić, że znak, o którym w Wikipedii⁸⁸ mówi się jako o skrócie m.in. dla *ser-*, *sur-* lub *sir-*, to ten sam znak.

Znak ten występuje tylko w egzemplarzu A, jako skrót *ser* 7 razy, np. ‘přeřtim’ (*presertim*). W pozostałych wystąpieniach oznacza on *signifi*, np. ‘řcatū’ (*significatum*) – patrz np. il. 1 i 31 (*significans*) oraz punkt 6.13.

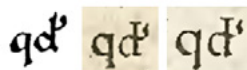
5.11. Przekreślona litera v (prawie 20 wystąpień)

Znak U+A75F ‘LATIN SMALL LETTER V WITH DIAGONAL STROKE’ (razem z U+A75E ‘LATIN CAPITAL LETTER V WITH DIAGONAL STROKE’) wprowadzono do standardu w wersji 5.1.0 z 2008 roku (w foncie Symbola odpowiednio ‘*v̄*’ i ‘*V̄*’). W uzasadnieniu⁸⁹ powoływano się przede wszystkim na jego użycie w języku portugalskim, podając tylko jeden przykład łaciński z roku 1491 (il. 65 na s. 35 – komentarz słowny wydaje mi się niezgodny z ilustracją).

Znak występuje tylko w egzemplarzu B, jeden raz jako skrót ‘*vtutis*’ (*virtutis*), pozostałe wystąpienia to skróty ‘*vo*’ (*vero*). Por. także punkt 6.14.

5.12. Łaciński znak d z wzniesioną poprzeczką (12 wystąpień)

W interpretacji tego znaku pomógł mi istotnie James S. Baker swoimi wypowiedziami na pocztowej liście dyskusyjnej MUF1⁹⁰. Znak ten występuje tylko w egzemplarzu B, wyłącznie po literze *q*, tworząc skrót *quod*, odnotowany w słowniku Capellego⁹¹ – patrz il. 28.

Il. 28. Skróty *quod* – po lewej w słowniku Capellego, dalej w traktacie (po prawej znak niedobity)

Znaku o dokładnie takim kształcie nie ma w standardzie Unicode, nie uwzględniają go również rekomendacje MUF1. W konsekwencji reprezen-

⁸⁸ Wikipedia contributors, *Breviograph*, *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, 2018, <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Breviograph&oldid=871165883> [dostęp: 19.03.2020].

⁸⁹ M. Everson i in., *Proposal to add medievalist characters to the UCS*, s. 6.

⁹⁰ <https://groups.google.com/d/msgid/mufi-fonts>.

⁹¹ A. Cappelli, *Lexicon abbreviatarum Wörterbuch lateinischer und italienischer Abkürzungen*, Zweite verbesserte Auflage, Leipzig 1928, s. 307, <https://archivO.E.rg/details/LexiconAbbreviatarum> [dostęp: 12.09.2020].

towałem go roboczo przez M+F193 ‘LATIN SMALL LETTER D WITH CURL <MUFI>’ (łacińska minuskuła *d* z zawijaszem, ‘d’).

W związku z pewnym podobieństwem do litery *l* z wysoką poprzeczką, a dokładniej do jednego z jej wariantów (patrz 5.7), Baker zaproponował traktowanie znaku jako wariantu graficznego U+0111 ‘LATIN SMALL LETTER D WITH STROKE’. Propozycję uznałem za akceptowalną. W foncie JuniusX wariant ten jest dostępny jako funkcja zecerska cv05[2], dodatkowo także jako U+F005.

Według Bakera w traktacie znak ten jest odwróconą do góry nogami czcionką *p* z floresem (‘p’ – por. punkt 5.8), nie jest to moim zdaniem wykluczone. W każdym razie znaku tego nie ma w zestawach znaków pism przytoczonych w *Polonia Typographica* (patrz punkt 3.2).

5.13. Znak okrągłe *rum* (ponad 10 wystąpień)

Znak U+A75D ‘LATIN SMALL LETTER RUM ROTUNDA’ (razem z U+A75C ‘LATIN CAPITAL LETTER RUM ROTUNDA’) wprowadzono do standardu w wersji 5.1.0 z 2008 roku (w foncie Symbola odpowiednio ‘ꝛ’ i ‘Ꝛ’). W uzasadnieniu⁹² stwierdzono, że znak ten w łacinie – zgodnie z nazwą – oznaczał *-rum*, np. ‘nōꝛꝛ’ (*nostrorum*), lub *-rom*.

W traktacie znak ten występuje 12 razy w egzemplarzu A w znaczeniu *-rum*, np. ‘lřaz’ (*litterarum* – por. punkt 6.11). Por. także il. 43 (*litterarum*).

5.14. Łaciński znak *q* z ukośną kreską (10 wystąpień)

Znak U+A759 ‘LATIN SMALL LETTER Q WITH DIAGONAL STROKE’ (razem z U+A758 ‘LATIN CAPITAL LETTER Q WITH DIAGONAL STROKE’) wprowadzono do standardu w wersji 5.1.0 z 2008 roku (w foncie Symbola odpowiednio ‘Ꝟ’ i ‘ꝟ’). W uzasadnieniu⁹³ stwierdzono, że znak ten miał w łacinie trzy funkcje (zachowując kolejność oryginału): *quod*, *qui* i *que*. Znak występuje w traktacie w obu egzemplarzach w funkcji *quod* (6 razy) i *que* (4 razy).

5.15. Łaciński znak odwrócone *c* (prawie 10 wystąpień)

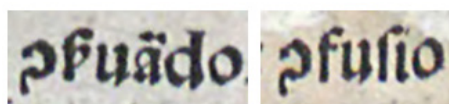
Znak U+2184 ‘LATIN SMALL LETTER REVERSED C’ (w konsekwencji wspomnianej wcześniej zasady unifikacji za odpowiednik wersalikowy uznano U+2183 ‘ROMAN NUMERAL REVERSED ONE HUN-

⁹² M. Everson i in., *Proposal to add medievalist characters to the UCS*, s. 7.

⁹³ *Ibidem*, s. 6.

DRED' z wersji 3.0.0 standardu) wprowadzono do standardu w wersji 5.0.0 z 2006 roku (w foncie Symbola 'o'). Wprowadzenie znaku uzasadniano w dwóch dokumentach⁹⁴. W obu dokumentach odnotowano wykorzystanie znaku w łacinie jako skrótów *con* ('o¹o² – *convenientior*), *com* ('o¹pa^o – *comparavit*) oraz jako *-us* ('oto^o – *totus*) i *-os* ('tu^o – *tuos*).

Pomimo nieco odmiennego kształtu uznajemy, że ten właśnie znak występuje w traktacie, 8 razy tylko w egzemplarzu A w znaczeniu *con* – por. il. 29.

Il. 29. Odwrócone c: conseruando, confusio

5.16. Łaciński znak *is* (2 wystąpienia)

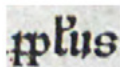
Znak U+A76D 'LATIN SMALL LETTER IS' (razem z U+A76C 'LATIN CAPITAL LETTER IS') wprowadzono do standardu w wersji 5.1.0 z 2008 roku (w foncie Symbola odpowiednio 'j' i 'J'). W uzasadnieniu⁹⁵ stwierdzono, że znak ten w łacinie – zgodnie z nazwą – oznaczał *is*, np. 'dtj' (*dictis*), 'impj' (*imperatoris*).

Pomimo pewnej różnicy w kształcie przyjmuję, że ostatni znak skrótu *punctis* na il. 1 jest właśnie tym znakiem – zapisujemy go zatem 'pūctj'. Analogicznie zapisujemy 'additj' (*additis*). Oba przykłady pochodzą z egzemplarza A.

5.17. Ligatura *pp* (1 wystąpienie)

Jest to znak prywatny, zdefiniowany w rekomendacji MUF1⁹⁶ począwszy od wersji 2 z 2006 roku jako M+EED6 'LATIN SMALL LIGATURE PP <MUF1>' i M+EEDD 'LATIN CAPITAL LIGATURE PP <MUF1>' (w foncie Junicode odpowiednio 'pp' i 'P', w foncie Symbola brak tych znaków).

W traktacie występuje tylko raz w egzemplarzu A w znaczeniu *pop*, mianowicie 'pplus' (*populus*) – por. il. 30 i punkt 5.7.

Il. 30. *populus* (egz. A)

⁹⁴ M. Everson, *Proposal to add Claudian Latin letters to the UCS*, Spraw. tech. N2957. ISO/IEC JTC1/SC2/WG2, 2005, <https://www.unicode.org/L2/L2005/05193r2-n2960r2-claudian.pdf> [dostęp: 10.05.2020]; M. Everson i in., *Preliminary proposal to add medievalist characters to the UCS*, Spraw. tech. N2957. ISO/IEC JTC1/SC2/WG2, 2005, <http://www.unicode.org/L2/L2005/05183-n2957-mufi.pdf>.

⁹⁵ M. Everson i in., *Proposal to add medievalist characters to the UCS*, s. 6.

⁹⁶ O.E. Haugen, *MUF1 character recommendation version 4.0*, s. 79.

6. Skróty ze znacznikiem

6.1. Znacznik nad literą *a* (ponad 150 wystąpień)

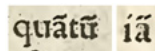
Występowanie znacznika nad literą *a* pokazują il. 31 i 32. Najczęściej jest to niebudzący wątpliwości makron, np. ‘pctā’ (*peccata*), ‘āmiffo’ (*amisso*). Czasami jest to diareza, nie zawsze odróżnialna od makrona. Jednorazowo w egzemplarzu B pojawia się znak, który trzeba chyba uznać za U+030B ‘COMBINING DOUBLE ACUTE ACCENT’: ‘iǎ’ (*iam* – il. 32).

W egzemplarzu A mamy dwa przypadki, kiedy makron tylko sygnalizuje fakt skrócenia. Oprócz wspomnianego wyżej skrótu ‘pctā’ (*peccata*) jest to ponadto skrót ‘cā’ (*causa*) – patrz il. 31.

Pozostałe przypadki są zgodne z następującą regułą: jeśli znacznik jest nad końcowym *a*, oznacza to pominięcie litery *m*, w innym przypadku pominięcie litery *n*, chyba że następną literą jest *m* – wtedy oznacza podwojenie tej litery, np. ‘āmiffo’ (*amisso*), ‘grāmicos’ (*grammaticos*).

Il. 31. *causa, obseruandum, manibus, peccata, amisso, significans, quidam, regulam* (egz. A)

Il. 32. *quantum, iam* (egz. B)

6.2. Znacznik nad literą *c* (ponad 10 wystąpień)

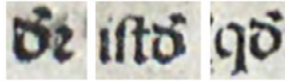
Z jednym wyjątkiem litera *c* ze znacznikiem – konkretnie diarezą – występuje jedynie w omówionych już skrótach *et cetera* (punkt 5.1 i 5.2). Wyjątkiem jest słowo ‘fiċ’ (*sic*) w egzemplarzu A, gdzie makron nie ma moim zdaniem żadnego uzasadnienia – może błąd drukarski?

6.3. Znacznik nad literą *d* (30 wystąpień)

Tylko w egzemplarzu A pojawia się kropka (U+0307 ‘COMBINING DOT ABOVE’) nad literą ‘d’ (U+A77A ‘LATIN SMALL LETTER INSULAR D’), w standardzie od wersji 5.1.0 z 2008 roku⁹⁷.

⁹⁷ M. Everson i in., *Proposal to add medievalist characters to the UCS*, s. 3; M. Everson, *Proposal to add Latin letters and a Greek symbol to the UCS*, Spraw. tech. L2/06-266. ISO/IEC JTC1/SC2/WG2, 2004, <http://std.dkuug.dk/jtc1/sc2/wg2/docs/n3122.pdf>.

Są to konkretnie następujące skróty: ‘ðz’ (*dicitur*), ‘qð’ (*quod*), ‘fcðz’ (*secundum*), ‘fcði’ (*secundi*), ‘ðt’ (*dicit*), ‘ðum’ (*deum*), ‘ðdiffent’ (*dedissent*) i ‘iftð’ (*istud*) – por. il. 1 i il. 33.

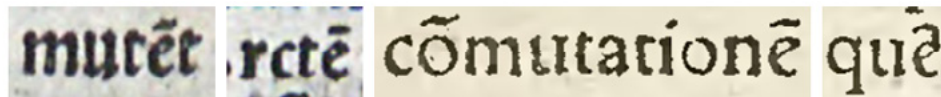

Il. 33. *dicitur*, *istud*, *quod* (egz. A)

6.4. Znacznik nad literą *e* (prawie 190 wystąpień)

Najczęściej znacznik ma postać makrona i podobną funkcję jak w przypadku litery *a*: nad ostatnią literą oznacza pominięcie litery *m*, na innej pozycji oznacza pominięcie litery *n* – wyjątki: ‘tēplū’ (*templum*), ‘tēplo’ (*templo*), ‘nomē’ (*nomen*), ‘quēadmodū’ (*quemadmodum*), ‘foramē’ (*foramen*), ‘tamē’ (*tamen*), ‘amē’ (*amen*), ‘quēlibet’ (*quemlibet*). Całkowicie niezgodne z tymi zasadami są dwa skróty: ‘ē’ (*est*) i ‘rctē’ (*recte*).

Jeden raz w egzemplarzu B w skrócie *quam* występuje trudny do interpretacji znacznik innego rodzaju. W korespondencji mejlowej Peter S. Baker stwierdził, że należy go traktować jako M+F1C8 ‘COMBINING ABBREVIATION MARK ZIGZAG ABOVE CURLY FORM <MUFI>’. Choć nazwa znaku jest dla mnie zdecydowanie myląca, kształt znaku podany w specyfikacji MUFI⁹⁸ jest rzeczywiście podobny. W konsekwencji zastosowałem się do tej sugestii.

Il. 34. *mutent*, *recte* (egz. A), *commutationem*, *quem* (egz. B)

6.5. Znacznik nad literą *i* (ponad 30 wystąpień)

Znacznik jest niewyraźny, tylko czasami przypomina krótki makron. Oczywiście jest on umieszczany nad literą *i* bez kropki – patrz il. 35. W dużym stopniu arbitralnie uznajemy ten znak za U+020B ‘LATIN SMALL LETTER I WITH INVERTED BREVE’ (w standardzie od wersji 1.1.0 z 1993 roku, przejęty z jakiegoś wcześniej stosowanego kodu).

Mniej więcej w połowie użyć znacznik oznacza pominięcie następującej po *i* litery *m* lub *n*, pozostałe przypadki to kontrakcje, które chyba nie dają się opisać ścisłymi regułami.

⁹⁸ O.E. Haugen, *MUFI character recommendation version 4.0*.

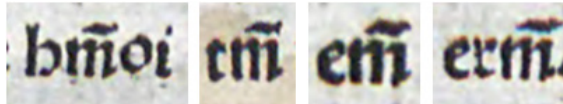

Il. 35. sepiſſime, animarum, differentia (egz. A), nominibus, nominativi (egz. B)

6.6. Znacznik nad literą *m* (ponad 60 wystąpień)

Znacznik jest czymś pośrednim między makronem a tyldą – patrz il. 36. Tylko w 13 przypadkach (łącznie w obu egzemplarzach) oznacza on pominięcie litery *m* lub *n* – są to skróty ‘y[̄]mō’ (*ymmo*) oraz ‘o[̄]mī’ (*omni*) i podobne.

Najczęstszym skrótem jest ‘e[̄]m’ (*enim*), występuje 33 razy. Inny częsty skrót to ‘ex[̄]m’ (*exemplum*) – występuje 11 razy. Skrót ‘t[̄]m’ (*tamen*) występuje 3 razy, skrót ‘h[̄]mōi’ (*huiusmodi*) 2 razy.

Il. 36. huiusmodi, tamen, enim, exemplum (egz. A)

6.7. Znacznik nad literą *n* (ponad 50 wystąpień)

Znacznik jest czymś pośrednim między makronem a tyldą – patrz il. 37.

Najczęstszym skrótem jest ‘t[̄]n’ – występuje 31 razy w znaczeniu *tamen*, ale dodatkowo jeden raz jest odczytany jako *tum* (ciekawe, że litera *n* w ogóle nie występuje w rozwinięciu). Częstym skrótem jest też ‘v[̄]n’ (*vnde*) – występuje 10 razy. Niektóre skróty występują tylko jeden raz, np. ‘ex[̄]n[̄]te’ (*existente*), ‘d[̄]r[̄]n’ (*durum* – litera *n* w ogóle nie występuje w rozwinięciu), ‘g[̄]n[̄]alez’ (*generalem*), ‘o[̄]n[̄]da[̄]t’ (*ostendatur*).

Il. 37. existente, durum, vnum, generalem (egz. A), ostendatur (egz. B)

6.8. Znacznik nad literą *o* (ponad 210 wystąpień)

Znacznik jest przeważnie czymś pośrednim między makronem a tyldą, w egzemplarzu A jest bliższy makronowi, w egzemplarzu B tyldzie – patrz il. 38 i 39.

Na końcu słowa występuje tylko w czterech skrótach: ‘h[̄]o’ (*homo*), ‘n[̄]o’ (*non*), ‘m[̄]o’ (*modo*) i ‘f[̄]ilim[̄]o’ (*similimodo*). Najczęściej wystąpienie *o* ze znacznikiem na innej pozycji oznacza pominięcie litery *n*. Najczęściej skraca-

ne w ten sposób jest słowo *dictionibus* (ponad 20 razy) i słowa pokrewne. Wyjątkiem jest ‘pōt’ (*potest*) i inne nieregularne skróty, np. ‘cōez’ (*communem*).

cōsonātes cōfuant rōnabilir hō: cōes dictiōez

Il. 38. consonantes, conseruant, rationabiliter, homo, communem, dictionem (egz. A)

hmōi ratiōabiliē cōem cōissima cōsyllabicū
dictiōib’

Il. 39. huiusmodi, rationabiliter, communem, communissima, consyllabicum, dictionibus (egz. B)

6.9. Znacznik nad literą *p* (prawie 20 wystąpień)

Nad literą *p* występuje kilka rodzajów znaczników – patrz il. 40 i 41. Litera *p* z diarezą oznacza *pra*, np. ‘sup̄posito’ (*supraposito*), występuje 2 razy w egzemplarzu B. Litera *p* z kropką (diakryt niewyraźny, może być też uznany za bardzo krótki makron) oznacza *pri* (‘p̄mū’ – *primum*) lub *pre* (np. ‘p̄cepta’ – *precepta*); są to pojedyncze wystąpienia w egzemplarzu A. W pozostałych skrótach makron lub tylda oznaczają pominięcie litery *s*, np. ‘ip̄i’ (*ipsi*), wyjątek stanowi napis ‘ip̄m met’ odczytany przez Urbańczyka jako jedno słowo – *ipsummet*.

sup̄posito p̄mū ip̄i p̄cipuū p̄ciōsa p̄st̄im

Il. 40. supraposito, primum, ipsum, precipuum, preciosa, presertim (egz. A)

p̄cedētī p̄cepta

Il. 41. precedenti, precepta (egz. B)

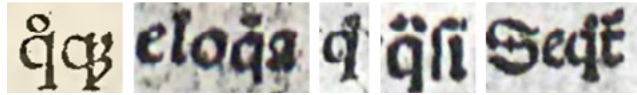
6.10. Znacznik nad literą *q* (ponad 20 wystąpień)

Znaczniki nad literą *q* są kilku rodzajów – patrz il. 42. W egzemplarzu B mamy przykład użycia znanej techniki skracania przez nadpisanie małej litery (por. np. Semkowicz⁹⁹). Nadpisana litera to znak U+0366 ‘COMBINING LATIN SMALL LETTER O’ dodany do standardu w wersji 3.2.0 z 2002 roku. Ciekawe, że uzasadnienie¹⁰⁰ w ogóle nie wspomina o wykorzystaniu w skrótach. W traktacie znak występuje trzykrotnie w skrótce ‘q̄q̄’ (*quoque*).

⁹⁹ W.A. Semkowicz, *op.cit.*, s. 415–416.

¹⁰⁰ M.W. Küster, I. Wojtovicz, *Diacritics for medieval studies*, N2266. ISO/IEC JTC 1/SC 2/ WG 2, 2000, <https://www.unicode.org/L2/L2000/00330-n2266.pdf>.

Litera *q* z kropką prawie zawsze oznacza *qui*, również jako samodzielne słowo – to są najczęstsze użycia. W jednym przypadku została odczytana inaczej: ‘*q̇d*’ jako *quod*. Sporadycznie litera *q* występuje z makronem: ‘*eloq̄a*’ (*eloquia*). Równie sporadycznie występuje z diarezą: ‘*q̄fi*’ (*quasi*).

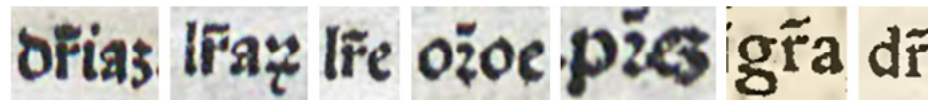

Il. 42. *quoque* (egz. B), *eloquia*, *qui*, *quasi*, *Sequitur* (egz. A)

6.11. Znacznik nad literą *r* (prawie 40 wystąpień)

Znacznik nad literą *r* (w formie ‘*ṙ*’ lub ‘*ṛ*’) najczęściej ma kształt pośredni między makronem i tyldą, wyraźny znak makronu lub tyldy występuje rzadziej – patrz il. 43.

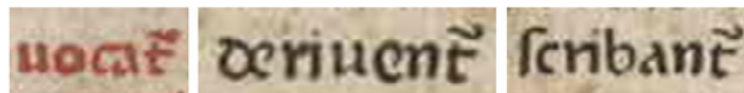
Skrót ten nie ma samoistnego oznaczenia, wskazuje on na kontrakcję, z reguły znaczną: ‘*ḍřias*’ (*differentiam* – pominięte 7 liter), ‘*dř*’ (*dicitur* – pominięto 5 liter). Najczęściej skracany w obu egzemplarzach jest wyraz *littere* i wyrazy pokrewne.

Il. 43. *differentiam*, *litterarum*, *littere*, *oratione*, *patrem* (egz. A), *gratia*, *dicitur* (egz. B)

6.12. Znacznik nad literą *t* (prawie 50 wystąpień)

Specyficzny diakryt nad literą *t* należy moim zdaniem traktować jako znak U+1DD1 ‘COMBINING UR ABOVE’ wprowadzony do standardu w wersji 5.1.0 z 2008 roku. W uzasadnieniu¹⁰¹ stwierdzono, że znak zgodnie z nazwą reprezentuje *-ur*, np. ‘*dicit̃*’ (*dicitur*) i ‘*uocat̃*’ (*uocatur*). Wykorzystanie znaku zilustrowano m.in. jego wystąpieniem we wspomnianej już jednej z pierwszych drukowanych książek¹⁰². Znak ten ma tam kształt podobny do znaku występującego w traktacie – por. il. 44 i 45. W traktacie znak występuje zawsze nad ostatnią literą słowa.

Il. 44. Giovanni Balbi, *Catholicon*, 1460 rok

¹⁰¹ M. Everson i in., *Proposal to add medievalist characters to the UCS*, s. 8.

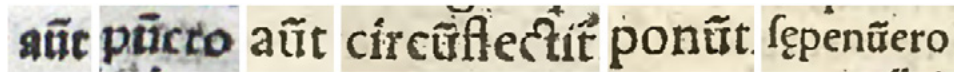
¹⁰² G. Balbi, *op.cit.*

Il. 45. partitur, acuitur (egz. A), legitur, accipitur (egz. B)

6.13. Znacznik nad literą *u* (prawie 340 wystąpień)

Kształt znacznika w egzemplarzu A bardziej przypomina makron, w egzemplarzu B tyldę – por. il. 46 i *nunquam* na il. 19. Litera *u* ze znacznikiem prawie zawsze występuje na końcu słowa i oznacza pominięcie litery *m*. Najczęstszym skrótem tego typu jest ‘cũ’ (*cum*) – użyty prawie 50 razy. Litera *u* w środku słowa przeważnie oznacza pominięcie litery *n* – najczęstszym skrótem tego typu jest ‘pũcto’ (*puncto*), a wyjątkiem ‘circũflectit̄’ (*circumflectitur*). Nietypowym skrótem jest również ‘aũt’ (*autem*).

Il. 46. autem, puncto (egz. A), autem, circumflectitur, ponunt, saepenumero (egz. B)

6.14. Znacznik nad literą *v* (4 wystąpienia)

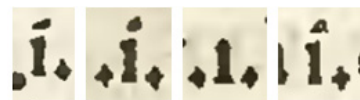
W egzemplarzu A występuje litera *v* z kropką (U+0307 ‘COMBINING DOT ABOVE’ – por. punkty 4 i 6.3) – są to skróty ‘v̇o’ słowa *vero*. Por. także punkt 5.11.

7. Skróty z kropką (prawie 200 wystąpień)

Jak było wspomniane, chodzi tutaj o skrót *id est*. Skrót ma postać litery *i*, przeważnie otoczonej przez kropki – patrz il. 47 i 48; czasami kropka jest tylko z jednej strony. Warto zwrócić uwagę na zmienny kształt kropek skrótu, a także na kropkę nad *i* – czasami ma kształt bardziej przypominający akut, sporadycznie w ogóle jej nie ma.

Il. 47. is est (egz. A)

Il. 48. id est (egz. B)

8. Uwagi końcowe

Mam nadzieję, że niniejszy artykuł stanowi pożyteczne uzupełnienie dotychczasowych publikacji na temat XVI-wiecznych druków polskich. Konstruktywna krytyka i uzupełnienia są bardzo mile widziane. Mam również nadzieję, że wspomniane we wstępie indeksy znajdą zastosowanie – liczba zawartych w nich różnych skrótów wynosi prawie tysiąc (nie można podać dokładnej liczby ze względu na wątpliwe interpretacje diakrytów). Wszystkich haseł jest ponad dwa tysiące.

Mam nadzieję, że uzasadniłem przekonująco tezę, że skróty brachygraficzne nie stanowią zasadniczego problemu dla transkrypcji typemicznej lub grafetycznej. Wskazana byłaby jednak szczegółowsza analiza zasobu typograficznego w celu precyzyjniejszej identyfikacji znaków. Niezbędne jest też wyjaśnienie nielicznych niezgodności tekstu z odczytaniem Urbańczyka. Mogą to być poprawione przez Urbańczyka błędy oryginału, mogą to być też błędy odczytania (być może drukarskie). Na il. 49 pokazuję przykładowe wątpliwe przypadki (chodzi o końcowe znaki słów).

Il. 49. ideo? litteras?

Bibliografia

- André J., Jimenes R., *Transcription et codage des imprimés de la Renaissance*, „Revue des Sciences et Technologies de l’Information – Série Document Numérique” 2013, nr 16.3, s. 113–139.
<https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00983575> [dostęp: 28.09.2020].
- Baker P.S., *Junicode the font for medievalists, specimens and user’s guide*, 2017, <https://junicode.sourceforge.io/Junicode.pdf>.
- Balbi G., *Catholicon*, Mainz 1460, <https://www.loc.gov/item/47043559/> [dostęp: 29.04.2020].
- Bentkowski F., *Historia literatury polskiej: wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*, t. 1, Wilno–Warszawa 1814.
<http://pbc.biaman.pl/publication/22818>.

- Bień J.S., *Standard Unicode i dawny język polski*, „Acta Poligraphica” 2019, nr 14, uaktualniony postprint, s. 7–28.
<https://zenodo.org/record/4058701> [dostęp: 8.01.2020].
- Bułhak H., *Pierwsza drukarnia Floriana Unglera: tablice 61–120*, t. 3, Polonia Typographica Saeculi Sedecimi: zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia, Wrocław 1959.
- Cappelli A., *Lexicon abbreviatarum Wörterbuch lateinischer und italienischer Abkürzungen, zweite verbesserte Auflage*, Leipzig 1928.
<https://archive.org/details/LexiconAbbreviatarum> [dostęp: 12.09.2020].
- Cappelli A., *The elements of abbreviation in medieval Latin paleography*, tłum. D. Heimann, R. Kay, Kansas 1982.
<https://kuscholarworks.ku.edu/bitstream/handle/1808/1821/47cappelli.pdf> [dostęp: 18.10.2020].
- Decyk-Zięba W., „*Ortografia*” Stanisława Zaborowskiego, „Poradnik Językowy” 2014, nr 4, s. 98–103.
<https://gramatyki.uw.edu.pl/book/2> [dostęp: 10.05.2019].
- Derolez A., *The Palaeography of Gothic Manuscript Books From the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Cambridge 2006.
https://books.google.pl/books?id=t_KoalkzUqEC [dostęp: 19.10.2020].
- Estreicher K., *Bibliografia polska Karola i Stanisława Estreicherów*, t. 23, Kraków 1951.
<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/313324/>.
- Everson M., *Proposal to add Claudian Latin letters to the UCS*, Spraw. tech. N2957. ISO/IEC JTC1/SC2/WG2, 2005.
<https://www.unicode.org/L2/L2005/05193r2-n2960r2-claudian.pdf> [dostęp: 10.05.2020].
- Everson M., *Proposal to add Latin letters and a Greek symbol to the UCS*, Spraw. tech. L2/06-266. ISO/IEC JTC1/SC2/WG2, 2004.
<http://std.dkuug.dk/jtc1/sc2/wg2/docs/n3122.pdf>.
- Everson M., West A., *Proposal to add five Latin Tironian letters to the UCS*, L2/17-359. N4908. ISO/IEC JTC1/SC2/WG2, 2017.
<https://www.unicode.org/wg2/docs/n4908-tironian-et.pdf>.
- Everson M. i in., *Preliminary proposal to add medievalist characters to the UCS*, Spraw. tech. N2957. ISO/IEC JTC1/SC2/WG2, 2005.
<http://www.unicode.org/L2/L2005/05183-n2957-mufi.pdf>.
- Everson M. i in., *Proposal to add medievalist characters to the UCS*, Spraw. tech. N3027. ISO/IEC JTC1/SC2/WG2, 2006.
<http://unicodO.E.rg/L2/L2006/06027-n3027-medieval.pdf> [dostęp: 10.05.2019].
- Gieysztor A., *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 2009.

- Haebler K., *Typenrepertorium der Wiegendrucke. Deutschland und seine Nachbarlaender*, t. 1, Halle an der Saale 1905.
- Haebler K., *Typenrepertorium der Wiegendrucke. Tabellen: Antiqua Typen*, t. 3, Leipzig 1909.
- Haugen O.E., *Dealing with glyphs and characters. Challenges in encoding medieval scripts*, „Document numérique” 2013, nr 16.3, s. 97–111.
<https://www.cairn.info/revue-document-numerique-2013-3-page-97.htm> [dostęp: 29.09.2020].
- Honkapohja A., *Manuscript abbreviations in Latin and English: History, typologies and how to tackle them in encoding*, „Studies in Variation, Contacts and Change in English. Principles and Practices for the Digital Editing and Annotation of Diachronic Data” 2013, t. 14.
<https://www.researchgate.net/publication/280708475> [dostęp: 28.04.2021].
- Janocki J.D., *Ianociana Sive Clarorum Atque Illustrium Poloniae Auctorum Maecenatvmqve Memoriae Miscellae*, vol. 1, Varsaviae et Lipsiae 1776.
<https://dbc.wroc.pl/publication/30450>.
- Jażdżewski K.K., *Litera 'e' caudata w dokumentach: przyczynek do dziejów ortografii i paleografii*, „Studia Źródłoznawcze. Commentationes” 1978, nr 23, s. 39–52.
<https://rcin.org.pl/publication/39975>.
- Juda M., *Pismo drukowane w Polsce XV–XVIII wieku*, Lublin 2001.
<http://dlibra.umcs.lublin.pl/publication/597> [dostęp: 8.01.2020].
- Kapełus H., *Jan Haller: tablice 121–175, t. 4, Polonia Typographica Saeculi Sedecimi: zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia*, Wrocław 1962.
- Kawecka-Gryczowa A., *Maciej i Paweł Wirzbietowie: Kraków 1555/7–1609*, t. 11, Polonia Typographica Saeculi Sedecimi: zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia, Wrocław 1981.
- Korbut G., *Literatura polska od początków do wojny światowej: książka podręczna informacyjna dla studiujących naukowo dzieje rozwoju piśmiennictwa polskiego, t. 1, Od wieku X do końca XVII*, wyd. drugie, powiększone, Warszawa 1929.
<https://polona.pl/item/89770113> [dostęp: 28.04.2021].
- Kucała M., *Jakuba Parkosza Traktat o ortografii polskiej*, Warszawa 1985.
<http://ebuw.uw.edu.pl/publication/220504>.
- Kucharski A., *Księdza Stanisława Zaborowskiego Ortografija polska z przydaniem uwag tłómacza, tudzież Ortografii Seklucyana i spisu bibliograficznego grammatyk i Słowników polskich*, Warszawa 1825.
<https://polona.pl/item/11555802>.

- Küster M.W., Wojtovicz I., *Diacritics for medieval studies*, N2266. ISO/IEC JTC 1/ SC 2/ WG 2, 2000.
<https://www.unicode.org/L2/L2000/00330-n2266.pdf>.
- Lelewel J., *Joachima Lelewela Biblijograficznych ksiąg dwoje, w których zebrane i pomnożone zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtke: Historia drukarni krakowskich – tudzież historia Biblijoteki Uniw. Jagiell. w Krakowie a przydany Katalog inkunabulow polskich*, t. 1, Wilno 1823.
<https://delibra.bg.polsl.pl/dlibra/show-content/publication/edition/24443>.
- Muehlberger G. i in., *Transforming scholarship in the archives through handwritten text recognition: Transkribus as a case study*, „Journal of Documentation” 2019, nr 75.5, s. 954–976.
<https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JD-07-2018-0114/> [dostęp: 20.03.2020].
- MUFI character recommendation version 4.0.*, w: Medieval Unicode Font Initiative, red. O.E. Haugen, 2015.
<http://hdl.handle.net/1956/10699> [dostęp: 28.09.2020].
- NCITS/L2 i the Unicode Consortium*, red. Comments on proposals to add characters from ISO standards developed by ISO/TC 46/SC 4, L2/98-292. ISO/IEC JTC 1/ SC 2/ WG 2, 1988.
<https://www.unicode.org/wg2/docs/n1840.doc>.
- Piekarski K., *Pierwsza drukarnia Florjana Unglera 1510–1516: chronologia druków i zasobu typograficznego*, Kraków 1926.
<http://www.kpbc.ukw.edu.pl/publication/17339> [dostęp: 8.01.2020].
- Przepiórkowski A., *Korpus IPI PAN. Wersja wstępna*, Warsaw 2004.
<http://rbc.ipipan.waw.pl/publication/86>.
- Semkowicz W.A., *Paleografia łacińska*, Kraków 2007.
- Technika drukowania wypukłego – Zecerstwo – Nazwy i określenia*, BN-71/7401-04, wyd. 2, 1979.
<http://bc.pollub.pl/publication/10009>.
- Urbańczyk S., *Die altpolnischen Orthographien des 16. Jahrhunderts*, w: Slavistische Forschungen, t. 27, red. S. Urbańczyk, R. Olesch, Köln–Wien 1983.
- Wierzbowski T., *Bibliographia Polonica XV ac XVII ss. quae in bibliotheca Universitatis Caesareae Varsoviensis asservantur*, Varsoviae 1889.
<https://polona.pl/item/96996417>.
- Wikipedia contributors, *ISO 5426*, *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, 2017.
https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=ISO_5426&oldid=817446167 [dostęp: 28.01.2018].
- Wikipedia contributors, *Ampersand*, *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, 2020.

<https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Ampersand&oldid=944317183>
[dostęp: 16.03.2020].

Wikipedia contributors, *Breviograph*, *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, 2018.
<https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Breviograph&oldid=871165883>
[dostęp: 19.03.2020].

Wikipedia contributors, *E caudata*, *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, 2020.
https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=E_caudata&oldid=949045207
[dostęp: 12.04.2020].

Wikipedia contributors, *Tironian notes*, *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, 2020.
https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Tironian_notes&oldid=949721176
[dostęp: 26.04.2020].

Scribal abbreviations in Zaborowski's treatise

SUMMARY

Stanisław Zaborowski's treatise is a 16th century proposal of Polish spelling. Some problems related to the encoding Zaborowski's treatise as an electronic text compatible with the Unicode standard are discussed in the paper. The special attention is paid to scribal abbreviations. The resources which will be made freely available on the Internet are also presented.

Key words: Polish spelling, paleotypography, brachygraphy, Unicode.

Janusz S. Bień, *Traktat Stanisława Zaborowskiego...*

O Autorze

Prof. dr hab. Janusz S. Bień - emeryt (wcześniej
m.in. Katedra Lingwistyki Formalnej Wydziału
Neofilologii Uniwersytetu Warszawskiego); informatyk
i lingwista (z wykształcenia matematyk);
aktualne zainteresowania: dygitalizacja dawnych
tekstów polskich, historia pisowni polskiej.
E-mail: jsbien@uw.edu.pl
Witryna: <https://sites.google.com/view/jsbien/>